

MŰHELY

MARX ÉS ENGELS A NEMZETI KÉRDÉSRŐL

KARSAI LÁSZLÓ

Napjainkban, amikor szerte a világon a nemzeti, nemzetiségi, faji, vallási ideológiák, mozgalmak virágkorukat élik, fölösleges volna különösképpen magyarázni a tanulmányunk címében jelzett témaválasztás fontosságát. A mai nemzeti-nemzetiségi problémák körül zajló vitákban gyakran hivatkoznak Keleten és Nyugaton Marxra és Engelsre. Marx és Engels speciálisan a nemzeti kérdéstről szóló írásainak marxista igényű, monografikus feldolgozása azonban még várat magára.¹ Az alapvető probléma e kérdéskör kutatói számára az, hogy Marx és Engels nem dolgozott ki szisztematikus elméletet a nemzeti kérdéstről. Ezzel a problémával foglalkozó írásaik zöme konkrét *politikai állásfoglalás, reagálás*, minden vagy csaknem minden témánkba vágó írásuk alkalmi, részleges.² Bár Marxnak és Engelsnek volt *véleménye* a nemzeti kérdés egyik vagy másik aspektusáról, de állásfoglalásaikat ők maguk sohasem foglalták rendszerbe. Helyhez, időhöz, konkrét eseményekhez szorosan kötődő cikkeikben, magánleveleikben Marxéknál terminológiai egyöntetűséget sem találunk, a *nemzet, nemzetiség, faj, nép* kifejezéseket is olykor felváltva, ugyanarra az embercsoportra használták egy íráson belül.³ Mindez természetesen csak következménye annak, hogy Marx és Engels a nemzeti kérdést csak másodrendű, bár esetenként igen fontos problémának tekintette, olyannak, amelynek megoldása már a tőkés fejlődéssel lényegében biztosított. „A népek nemzeti elkülönülése és ellentétei már a burzsoázia fejlődésével, a szabadkereskedelemmel, a világpiaccal, az ipari termelés és az ennek megfelelő életviszonyok egyformaságával egyre inkább és inkább eltűnnek” – írja Marx a „Kommunista Kiáltvány”-ban.⁴ Az elkövetkező évtizedek tapasztalatai győzik meg Marxékát arról, hogy a tőkés fejlődés korántsem tünteti el a nemzeti ellentéteket. Marx 1866-ban „proudhonizált stirnerianizmus” jelzővel illeti azt az elméletet, amely szerint minden nemzetiség és maguk a nemzetek is csak „elavult előítéletek” lennének már a XIX. század második felében.⁵ Véleményüket plasztikus tömörséggel Engels fogalmazta meg egyik levelében, amikor megállapította: „A boulangizmus Franciaországban és az ír kérdés Angliában – ez a két nagy akadály utunkon, a két *mellékkérdés* (az én kiemelésem – K. L.), amely megakadályozza egy független munkáspárt megalakulását.”⁶

Marx és Engels életművében a nemzeti problémák azért „mellékkérdések”, mert a „főkérdés”, a „napirenden levő kérdés” a proletariátus nemzetközi (bizonyos értelmezés szerint ennyiben „nemzetekfölötti”) *osztályharcának*, a proletár világforradalomnak a problematikája.⁷ Marxék a nemzeti kérdést mindig a proletariátus nemzetközi osztályharcra, a társadalmi haladás álláspontjáról közelítették meg, s aszerint ítélték meg az egyes európai népek függetlenségi, nacionalista mozgalmait, hogy azok mennyiben segítik elő,

vagy gátolják a nyugat-európai proletárforradalmak kibontakozását. Marx egyik levelében ezt úgy határozta meg, hogy a „munkásosztálynak megvan a saját külpolitikája”, és ők ennek a proletár-internacionalista „külpolitikának” megfelelően értékelték elsősorban koruk Európájának és a világnak gazdasági-politikai eseményeit.⁸ Elemzésünk bázisa pontosan az az elméleti, de ugyanakkor szorosan gyakorlati-történeti koncepció, amelyből kiindulva Marx és Engels a nemzeti kérdést megközelítette. Ez a koncepció Marx és Engels kapitalizmus-felfogása. Marx és Engels akkor, amikor a nemzeti kérdés különböző konkrét megnyilvánulásaira reagált (lengyel felkelések, a balkáni orosz–török háború, írek mozgalmi stb.), mindig abból indult ki, hogy ezeknek az eseményeknek a hatásai segítik-e, vagy gátolják a fejlett európai tőkésországok proletár mozgalmait.

Marx és Engels véleménye szerint a tőkés társadalmi rend Nyugat-Európában már a XIX. század második felében súlyosan válságos helyzetbe jutott.⁹ Abban a korszakban, amikor Európa nagy részén még a polgári demokratikus fejlődést gátló legnagyobb akadályokkal birkóztak a nemzetek, államok, osztályok, amikor a világ területének nagy részén még csak kialakulóban volt a tőkés termelési mód, Marx és Engels már a tőkés társadalmi rendet megdöntő proletárforradalmak közvetlen közeli eljövételében bízott. A történetfilozófiai-módszertani probléma világosan áll előttünk. Marxék várakozása, elképzelése szerint a tőkés formáció a XIX. század második felében *Nyugat-Európában* már a bukás szélén áll. Marx, egyik Engelshez írott levelében az ebből a gondolatból adódó alapvető problémát így fogalmazta meg: „A polgári társadalom tulajdonképpeni feladata, hogy létrehozza, legalábbis körvonalalaiban, a világpiacot és egy ennek bázisán nyugvó termelést. Minthogy a föld kerek, Kalifornia és Ausztrália gyarmatosításával és Kína meg Japán feltárással ez a feladat nyilván befejeződik. A súlyos probléma számunkra ez: a kontinensen küszöbönáll a forradalom és nyomban szocialista jelleget is fog ölteni. Vajon nem fogják-e szükségszerűen eltiporni ebben a kis zugban, mikor sokkal nagyobb területen a polgári társadalom mozgása még emelkedő irányú?”¹⁰ A történelmi fejlődés az idézett levél megírása óta eltelt több mint 100 év során megmutatta, hogy a tőkés termelés sem Európában, sem Európán kívül nem állt még a XIX. században fejlődése csúcspontján.¹¹ Eltekintve ettől a levéltől, a marxi–engelsi életműben nem találunk elemzést arról, hogy elképzelhető-e másféle kapcsolat is Nyugat és Kelet között, mint amilyen a XIX. században kialakult. Marx és Engels több ízben állította szembe egymással a barbár, mezőgazdasági, elmaradott Keletet a művelt, civilizált, iparosodott Nyugat-Európával. A „Kommunista Kiáltvány” ezt így foglalta össze: „A burzsoázia a falut a város uralma alá vetette . . . S ahogy a falut a várostól, úgy a barbár és félbarbár országokat a civilizáltaktól, a paraszt népeket a burzsoá népektől, a Keletet a Nyugattól tette függővé.”¹²

A nemzeti kérdést Marx és Engels elsősorban ott és akkor érintette, amikor az általuk döntőnek tartott európai területen élő népekről, az itt kialakult államokról írt, az ázsiai, afrikai, amerikai, nemzeti, faji, vallási, etnikai, törzsi problémákat jószerivel nem is igen tárgyalta. A „Német ideológia” a kommunista-proletár forradalom megvalósítását csakis az „uralkodó népek” tetteként, egyszerre és egyidejűleg tartja lehetségesnek.¹³ Pár évvel később pedig Engels már arról ír, hogy a „civilizált országokban” kitörő proletárforradalom „A világ többi országára szintén jelentékenyen visszahat majd, egészen megváltoztatja fejlődésük eddigi módját és nagyon meggyorsítja ezt a fejlődést.”¹⁴ Marx és Engels, pontosan azért, mert már a XIX. század második felére várta az európai proletár-

forradalmak kitörését, föl sem tételezte, hogy lehetséges egy olyan fejlődési forma, amelyben a fejlett ipari országok nem jutnak el a proletárforradalmakhoz, míg a gyarmati népek a függetlenségi, antiimperialista küzdelmekhez már igen. Marx és Engels esetében többé-kevésbé természetesnek tekinthetjük, hogy figyelmüket elsősorban Európára koncentrálták, mivel az ő életükben a gyarmati népek függetlenségi harcai még korántsem képviseltek olyan erőt, mint a XX. században. De a II. Internacionálé vezetőinek többségét befolyásolta Marx és Engels, főleg ez utóbbi általános kapitalizmus felfogása, Európa-centrikussága.¹⁵ A civilizált, ipari, proletárforradalomra érett Nyugat-Európa és a barbár, mezőgazdasági Kelet-Európa szembeállításával érthető, magyarázható Marx és Engels véleménye az ún. reakciós szláv népekről. Már a II. Internacionálé marxistái és Leninék is magyarázkodni voltak kénytelenek, amikor olyan marxi–engelsi szövegekről volt szó, amelyekben egyes népeket „alacsonyabbrendű”-nek „életképtelen”-nek, „ellenforradalmi”-nak neveztek Marxék.¹⁶ Amikor az 1848–49-es forradalmak kitörték Európában, Marx és Engels – saját kifejezésük szerint – a Nagy Francia Forradalom „igézete” alatt élve, azt várta, hogy miként 1789 után a Franciaországból kiinduló polgári forradalom forradalmasította a feudális Európát, most a forradalom proletár-szocialista jelleget fog ölteni és a tőkés rendet fogja megdönteni.¹⁷ Az ehhez fűződő várakozások, majd ezek meghiúsulása is magyarázza, motiválja Marx és Engels állásfoglalásait, cikkeit a „reakciós szláv népekről”. Marx és Engels szerint most már a *fegyveres harc* van napirenden a forradalmi Nyugat és az ellenforradalmi Kelet között. 1848 júniusában a *Neue Rheinische Zeitung* a levert prágai felkelés kapcsán állapítja meg: „Az Európa Nyugatja és Keletje közötti nagy harcban, amely igen rövid időn – talán néhány héten – belül elkövetkezik, egy szerencsétlen végzet a cseheket az oroszok oldalára, a forradalom ellen a zsarnokság oldalára állítja.”¹⁸ Engels, aki még 1848 januárjában arról írt, hogy „a németek fogják a szláv meg az olasz szabadság útjában álló akadályokat eltakarítani”,¹⁹ és még 1848. július 11-ére datált egyik cikkében is hangoztatja, hogy lapja, a *Neue Rheinische Zeitung* mindig is a lengyelek, olaszok, *csehek* pártján állt,²⁰ 1848 telén hangot, stílust vált. Mint maga írja: „fájdalmas tapasztalatokból” tanulták meg, hogy 1848-ban „nem az összes európai népeknek egy köztársasági lobogó alatti testvériesüléséről van szó, hanem a forradalmi népeknek az ellenforradalmi népek elleni szövetségéről, olyan szövetségről, amely nem papíron, hanem a *csatamezőn* jön létre”.²¹ A „fájdalmas tapasztalatok” a kelet-európai népek egy részének a feudális reakcióhoz való csatlakozásából adódtak. Engels 1849 januárjában ennek alapján már úgy jellemzi a kelet-európai szláv népeket, hogy azok „egy felette zavaros *ezeréves fejlődésből* kikerült *népmorzsa*”.²² Véleményének összefoglalását „A demokratikus pánszlávizmus” c. cikkében találjuk. Ebben az írásában Engels fő érve a kelet-európai szláv népekkel szemben az, hogy „pánszlávisták”. Ez alatt ő ugyanazt érti, amit a kortársak zöme: vagyis hogy a cári Oroszország terjeszkedő politikájának eszközei ezek a népek. Az elemzésnek ezen a pontján kell felhívunk a figyelmet arra, hogy túlságosan is könnyű, tudományos szempontból pedig egyszerűen elfogadhatatlan módszer volna Marx és Engels szláv népekkel foglalkozó írásai fölött azzal napirendre térni, hogy a két nagy gondolkodó nem ismerte, nem ismerhette olyan mélységéig korszakuk társadalmi-politikai valóságát, mint azt több mint 100 évvel utóbb mi ismerhetjük. Marx és Engels szlávellenes írásait csak részben magyarázza az a tény, hogy Kelet-Európáról igen hiányos, többségében elfogult szlávellenes német nyelvű forrás állt rendelkezésükre.²³ Engels, a kortársak zöméhez

hasonlóan nem tudott arról, hogy az orosz kormány a Habsburg-monarchia szláv népeinek bekebelezésére nem is gondolt, valamint arról sem, hogy a pánszlávizmus mint hivatalos politikai program Oroszországban e korban nem vált a kormányzat programjának részévé, és ami talán esetünkben még súlyosabban esik a latba: a szláv népek s vezetőik sem rajongtak a cári Oroszországért, legfeljebb politikai, ritkábban fegyveres segítségével számoltak.²⁴ Marx és Engels élete végéig hitt abban, hogy Oroszország Nyugat felé is akar terjeszkedni és hogy ezt a politikáját elsősorban a kelet-európai szláv népek segítségével akarja és tudja is megvalósítani.²⁵ 1849 elején Engels kiindulópontja az, hogy a szláv népek azért „pánszlávisták”, azért kerültek a reakció oldalára, mert már évszázadok óta elveszítették az önálló államiságot, tehát „szükségképpen ellenforradalmiaknak” kellett lenniük és az 1848-as forradalomban azok is voltak.²⁶ Engels érvelése tartalmaz némi igazságot is: egyes szláv népek – tehát nem az összes szláv nép – jelentős tömegei és vezetőik egy része valóban az ellenforradalom oldalára állt 1848-ban.²⁷ De Engels e tényt magyarázó fő érve, miszerint szükségképpen ellenforradalmi módon kellett viselkedniük az összes szláv népeknek, mert már régen elveszítették állami önállóságukat, történelmietlen gondolat és egy bizonyos értelemben Hegelhez nyúlt itt vissza Engels. Engels ugyanakkor eltúlozza Hegel azon vélekedését, amely szerint a „világtörténetben csak olyan népekről lehet szó, amelyek államot alkotnak”.²⁸ Abból a tényből ugyanis, hogy a szláv népek 1848-ban még mindig nem önállóak, Engels már azt a következtetést is levonja, hogy „életképtelenek”.²⁹ Engels tehát egyfelől megállapítja (ha ez a megállapítás, mint láttuk, bizonyos korrekciókra is szorul), hogy a kelet-európai szláv népek 48-ban a reakció oldalára álltak, tehát ezek „ellenforradalmi” népek.³⁰ De „életképtelenek” csakis akkor „ítélhette” ezeket a népeket, ha abból indult ki, hogy a tőkés formáció már végnapjait éli Nyugaton, azok a népek tehát, amelyek a XIX. század közepéig még nem alkottak önálló államot, nem jutottak el az ipari civilizációhoz egy még inkább fejlődésképtelen, elavult, „életképtelen” formáció, a „keleti”, feudális társadalmi termelési mód tagjai. A két formáció hierarchikus szembeállítását történetfilozófiai szempontból, általános síkon teljesen jogos, de Engelsnek ebből levont konkrét gyakorlati következtetése tévesnek bizonyult. Engels vélekedése szerint ezeket a „népmorzszakát” bele kell kényszeríteni a Nyugatról jövő proletárforradalmak irányította világtörténelmi fejlődésbe. Ebben a nagy folyamatban ezek a kis „szláv népek és néproncsok” (Engels) fel fognak oldódni, fel fognak szívódni a nagy, „kétségtelenül életképes”, államalkotó, forradalmi proletár népekben. A kelet-európai szláv népek „életképtelensége” két úton, módon mutakozhat meg, történelmi távlatokban előre tekintve: az első, mondjuk így, „véres út” Engels szerint az, amikor „az egész Nyugat legvéresebb forradalmi háborúját”-t folytatja ellenük,³¹ a másik, „vértelen út” az, amikor a „forradalmi Nyugat” és az „ellenforradalmi Kelet” közötti harcban a proletárseregek győznek, a vesztes népek pedig beolvadnak a győztes nemzetekbe. Ezen utóbbi, „békésebb” út mellett Engels érdekes történelmi párhuzamokkal érvelt. Véleménye szerint a kelet-európai népek éppolyan „haldokló nemzetiségek”, mint Nyugat-Európában a walesiek, baszkok, bretonok.³² Több művében is visszatér ez a történelmi párhuzam, amelynek során sem számarányában, sem gazdasági-kulturális fejlettségi szintjében össze nem hasonlítható népeket, nemzetiségeket nyilvánított életképtelennek Engels. A történelmi fejlődés másik oldalról azt is bebizonyította, hogy még az Engels-féle példákban szereplő nyugat-európai kis nemzetiségek sem „életképtelenek” Engels több munkájában

is hangsúlyozta, hogy kizárólag a nagy történelmi nemzeteknek (angol, francia, német, olasz stb.) van joguk a nemzeti függetlenséghez, míg az általa következetesen „pánszlávisztának” tartott népeknek (szerbek, horvátok, csehek stb.) elkerülhetetlen sorsa az, hogy „alkotórészekként *felszívódtak* egyik vagy másik hatalmasabb nemzetbe”.³³ (Én kiemelésem – K. L. és ebben a mondatban a múlt idő használata talán a legjellemzőbb.)

De az 1848–49-es történelmi valósággal való „szembesítés” még nyilvánvalóbbá teszi, hogy Marx és Engels szláv népekkel kapcsolatos álláspontja más okok miatt is problematikus. Marx és Engels nem ismerte a Habsburg-birodalom népeinek tényleges sérelmeit, például a 48-as márciusi magyar kormánynak a nemzetiségek követeléseivel szemben értetlen, azokat elutasító politikáját. Információhiány miatt nem tudták megfelelően értékelni Marxék a Habsburg-rendszer reakciós, osztrák–magyar-nemzetiségi származású uralkodó osztályának szerepét a nemzetiségi viszály szításában. Nem ismerték föl, hogy az „ellenforradalmi népek” nem valamiféle eleve adott, történelmi múltjukban gyökerező okok miatt, hanem nem utolsósorban a bécsi udvar megosztó politikája következtében fordultak a forradalmi Magyarország ellen.³⁴ A Marx és Engels rendelkezésére álló információk igen hiányos voltával magyarázhatjuk azt is, hogy a fentebb már többször idézett „A demokratikus pánszlávizmus” c. cikkében Engels az 1848-as prágai szláv kongresszus résztvevőit azért is támadta, mert azok, hiedelme szerint, „pánszlávisták” voltak. A szláv kongresszus anyagaiban nyoma sincs annak, hogy a delegátusok közül valaki is javasolta volna az ausztriai szlávok és a cári Oroszország egyesülését. A cár pedig egyetlen alattvalójának sem engedélyezte a kongresszuson való részvételt. A kongresszus résztvevőinek többsége valóban forradalomellenes, de nem pánszláv, hanem *ausztroszláv* beállítottságú volt, tehát nemcsak német-, de oroszellenes is. Engels cikkének Bakunyint bíráló részei nem egészen jogosultak. Bakunyin Prágában haladó szerepet játszott, kiáltványa őszintén forradalmi, haladó írás. Az eredeti szövegben Bakunyin leleplezi a zsarnokok politikáját, akik a szlávokat a németek ellen, a németeket a szlávok ellen uszítják. Bakunyin síkraszállt Ausztria megsemmisítéséért, mivel ha „az orosz cárizmus kifelé a zsarnokság támasza, . . . Ausztria a rendszer megvalósítása Európa szívében” – írta.³⁵

Másrészről viszont nem tudjuk nyugodt lelkiismerettel állítani, hogy a kelet-európai mozgalmak egyoldalú megítélését egyedül az információhiány magyarázná. Fel kell hívunk a figyelmet arra a nem mellékes módszertani problémára, hogy Engels szlávellenes írásaiban kizárólag a „nép” kategóriát alkalmazza, míg a kelet-európai nemzetek, népek, nemzetiségek *osztály*, réteg stb. egymással ellentétes politikai tendenciákra bontható elemzése hiányzik. Engels 1849-ben és később is több ízben egész népeket „ítélt el”. A kortársak közül Kossuth már 1848 őszén jobban megközelítette a történelmi valóságot, amikor így fogalmazott: „Én bizonyosan számítottam, és számítok . . . mindazoknak, kik a hazának hű fiai igazságszeretetére, hogy szavaimat nem fogják egy népfajt kárhóztató szónak venni. A dolog úgy áll, hogy felbújtatták a horvátokat és ezek között is vannak, kik szenvednek a törvényhez és magyarországhoz ragaszkodás miatt, így van a szerbek között és a felvidéken, hol szinte vannak híveink. Itt van szerb, itt van tót lázadás, itt oláh, itt horvát lázadás, mindegyiket nevének kell nevezni, a nélkül, hogy ez által az egész népet értenők.”³⁶

Marx és Engels 48–49-es állásfoglalásainak másik alapvető hiányossága, hogy sehol sem végzik el annak a ténynek a reális értékelését, hogy Franciaországban 1848 júniusa után III. Napóleon készülődik a hatalom átvételére, hogy Angliában a chartisták tavaszi gyenge

lázadás-kísérlete után már nincs semmiféle forradalmi mozgalom, tehát nem létezik, nem is létezhet az a „csatamező” sem, amelyen a „forradalmi Nyugat” és az „ellenforradalmi Kelet” népei harcba szállhatnának egymással.³⁷

A 48–49-es forradalmak kudarcát Marx és Engels elsősorban nem mint a polgári demokratikus, függetlenségi küzdelmek bukását fogta föl, hanem mint a nyugat-európai proletárforradalmak vereségét. A nemzeti függetlenségi küzdelmek és a proletárforradalmak kapcsolatát ezért fogalmazta meg Marx a következőképpen: „... a júniusi vereség (a párizsi proletárok leverett felkeléséről ír Marx – K. L.) elárulta Európa zsnarnoki hatalmainak azt a titkot, hogy Franciaországnak minden körülmények között fenn kell tartania a békét kifelé, hogy befelé a polgárháborút viselhesse. Ezáltal azokat a népeket, amelyek megindították a harcot nemzeti függetlenségükért, kiszolgáltatták Oroszország, Ausztria és Poroszország túlerejének, de ugyanakkor e nemzeti forradalmak sorsát *álávetették a proletárforradalom sorsának* (az én kiemelésem – K. L.), megfosztották őket a nagy társadalmi átalakulástól való látszólagos önállóságuktól, függetlenségüktől. A magyar ne legyen szabad, a lengyel se, az olasz se, amíg a munkás rabszolga marad!”³⁸ Engels 1855-ben egy olyan lehetséges történelmi alternatívát vázolt föl egyik kisebb cikkében, amelyben a franciaországi forradalom mint indító, ösztönző erő megtartotta primátusát, de már nem a proletárforradalmak szabadítják fel az elnyomott népeket, hanem a permanens forradalmi mozgalomban együtt küzdenek az elnyomott népek és a nemzetközi proletariátus. Más szavakkal: egy ideig az elnyomott európai népek függetlenségi harcának objektív tartalma és célja egybeesik a proletariátus magasabb rendű, egyetemes érvényű, internacionalista harcával.³⁹ De a döntő elméleti és gyakorlati-politikai fordulat Marxnak és Engelsnek a nemzeti kérdés és a proletárforradalmak viszonyáról elfoglalt álláspontjában csak jóval később, az 1860–70-es években, elsősorban a lengyel és az ír nép függetlenségi harcaiból levont tanulságok elemzése után következett be.

Marxék az 1840-es években még egyértelműen azon az állásponton voltak, hogy az ír függetlenségi mozgalom az ír nép döntő problémáit nem képes megoldani, az íreknek és az angoloknak össze kell fogni és megdönteni a tőkésék uralmát.⁴⁰ Marx 1867 őszen így írt Engelsnek egyik levelében: „Írország Angliától való különválását azelőtt lehetetlennek tartottam. Most elkerülhetetlennek tartom . . .”⁴¹ Az 1840-es években kialakult véleményt, amely szerint a társadalmi haladás, a munkásosztály „önálló külpolitikája” szempontjából szükséges az angol–ír unió fennmaradását pártfogolni, mint látjuk, 1867-ben már az ír függetlenség ügyének támogatása váltja fel Marx gondolkodásában. A két vélekedés között eltelt 20 év során elsősorban Marx, de Engels is alaposan megismerte az ír történelmet. Marx már az 50-es évek elején a *New York Daily Tribune*-nak írott cikkeiben több ízben foglalkozott az írek nyomorának okaival.⁴² Engels egyik Marxhoz írott levelében, még 1856-ban mindkettejük véleményét összegezte, amikor megállapította: „Hányszor nekirugaszkodtak az írek, hogy vigyék valamire, de mindannyiszor eltiporták őket politikailag és iparilag.”⁴³ Az írek függetlenségi harca, ismerte föl Marx, nem sokkal később, nem egyszerűen egy elnyomott nép harca a politikai függetlenségért, hanem a „zöld sziget” lakóinak küzdelme az angol gyarmati uralom ellen, amely a szó szoros értelmében fizikai megsemmisítéssel fenyegeti az íreket.⁴⁴ Marx és Engels nem utolsósorban pontosan ezért állt az ír függetlenség ügye mellé. Álláspontjuk megváltozása nem jelentette egyben azt is, hogy az angol uralom minden következményét elvetették volna. Marx egy ízben az ír papságról jegyzi meg, hogy „nincsen tudatában annak, hogy a

hátuk mögött egy angolszász forradalom alapjaiban felforgatja az ír társadalmat. Ez a forradalom abban rejlik, hogy az ír földművelési rendszer átadja a helyét az angolnak, a kisbérleti rendszer a nagynak – éppúgy, ahogyan a régi földtulajdonosok a modern tőkésnek.”⁴⁵ Az ír kelta klánrendszer szétrombolását, a sziget beolvasztását az angol tőkés piacba, mint látjuk, Marx „forradalomnak” nevezi. Marx akkor fordul az írországi angol uralom ellen, amikor felismeri: az angolok uralma ahhoz vezet, hogy Írország népét „fokozatosan” kiszorítják „északon a gépek, délen a juhlegelők, bár ebben a szerencsétlen országban még a juhok is megfogyatkoznak, igaz, nem oly rohamos ütemben, mint az emberek”.⁴⁶ Marxék tehát akkor szállnak síkra az írek függetlenségéért, amikor ráébrednek: Anglia uralma nem biztosítja a sziget népének a polgári, tőkés formációba való beilleszkedését. Marx egy ízben ezt a problémát így foglalta össze: „Amit az angolok még nem tudnak, az az, hogy 1846 óta az írországi angol uralom gazdasági tartalma, tehát politikai célja is, egészen új szakaszba lépett . . . Semmi sem lehet nevétségesebb, mint ha valaki Erzsébet vagy Cromwell barbárságait, amelyekkel az íreket angol kolonialistákkal (a szó római értelmében) akarták kiszorítani, egy kalap alá veszi a mostani rendszerrel, amely az íreket birkákkal, disznókkal és ökrökkel akarja kiszorítani.”⁴⁷

De Marx és Engels nem csupán, sőt azt is mondhatnánk, hogy nem is elsősorban az ír nép szörnyű nyomora, szenvedései miatt állt a „zöld sziget” mellé. Ha az írek megdöntik hazájukban az angol landlordok uralmát, ezzel döntő lökést adnak a nagy-britanniai tőkés rend összeomlásának is – mutatott rá Marx. Ameddig pedig Anglia elnyomja Írországot, addig külpolitikája szükségképpen reakciós marad és például USA-ellenes (ne feledjük, írek milliói élnek már ekkor az Egyesült Államokban!).⁴⁸

Az angliai társadalmi-politikai fejlődés egyik legfőbb gátja éppen az angol és ír munkások viszálya, ismeri föl Marx és Engels. Engels azt már az 1840-es évek elején észrevette, hogy a nemzeti elnyomás az elnyomó és az elnyomott nép közötti gyűlölködéshez vezet,⁴⁹ de azt, hogy ennek a tényszerűnek az angliai és tágabban a nemzetközi munkásmozgalom fejlődése szempontjából is nagy jelentősége van, csak 1867-ben mondta ki Marx: „. . . az *angol munkásosztály felszabadításának előfeltétele* a jelenlegi kényszerunió (vagyis Írország rabszolgaságának) átalakítása *egyenlő és szabad konföderációvá*, ha ez lehetséges, vagy *teljes különválássá*, ha úgy kell lennie”.⁵⁰

Itt cserélődik föl az 1850-es évek elején felállított „sorrend”: már nem a nemzetközi proletárforradalom szabadítja föl, esetünkben az ír népet, hanem az írek nemzeti függetlensége „*előfeltétele*” az angliai munkásmozgalom szabad fejlődésének. Ekkoriban ismeri föl Marx, hogy a nacionalizmus, a nemzetek, nemzetiségek közötti gyűlölködés szítása kiváló ideológiai-politikai fegyver a burzsoázia kezében, melynek segítségével hatásosan meg lehet osztani a nemzeti és a nemzetközi munkásmozgalmat. Marx egyik magánlevelében ezzel a problémával kapcsolatban így írt: „Mindinkább arra a meggyőződésre jutottam – és most az a fődolog, hogy ezt a meggyőződést *beleverjük az angol munkásosztályba* (az én kiemelésem – *K. L.*), hogy a munkásosztály itt, Angliában soha nem cselekedhet valami döntő dolgot, amíg Írországra vonatkozó politikáját el nem választja az uralkodó osztályok politikájától . . . Ha ez nem történik meg, akkor az angol nép az uralkodó osztályok járszalagján marad . . .”⁵¹ Marx itt világosan azt a gondolatot fogalmazta meg, hogy a munkásosztályt internacionalistává kell nevelni. Ez a fajta munkásmozgalom-kép igen messze áll az 1840-es években kialakítottól, amikor Marx és Engels még úgy hitte, hogy: „Nem arról van szó, hogy egyik vagy másik proletár, vagy akár az

egész proletariátus időlegesen mit képzel el céljának. Arról van szó, hogy mi a proletariátus, és hogy e létének megfelelően történelmileg mit lesz kénytelen tenni.”⁵² Ekkoriban még úgy vélte Marx és Engels, hogy a proletariátusnak semmiféle „elméleti képze” nincs már, hiszen „ha ennek a tömegnek volt is valaha”, azokat a „körülmények most már rég feloldották”.⁵³ Mint az angol–ír probléma kapcsán már láttuk, Marx teljes mértékben revideálta ezt a fajta absztrakt-idealizált munkásosztály képet, Engels pedig az 1890-es években az USA munkásosztályáról írva már „egész természetes”-nek tartja, „hogy ilyen fiatal országban, amely a feudalizmust sohasem ismerte, amely kezdettől fogva polgári alapon fejlődött, a polgári előítéletek milyen erősen megrögződtek a munkásosztályban is”.⁵⁴

A XIX. század 60–70-es éveiben Angliában volt a legfejlettebb a tőkés termelési mód, Marx ezért is tartotta döntő kérdésnek az angol dolgozók bevonását a forradalmi-internacionalista munkásmozgalomba. Marx az 1860-as évek végén revideálta a kapitalizmus közeli összeomlásába vetett bizakodását és egy helyen meg is állapította: mivel az 1860-as évek végén Anglia az „egyetlen ország”, amelyben a proletárforradalom „anyagi feltételei már bizonyos érettségi fokig fejlődtek” – ezért a társadalmi forradalom meggyorsítása Angliában a Nemzetközi Munkásszövetség legfontosabb célja. A meggyorsítás egyetlen eszköze pedig Írország függetlenségének kivívása.⁵⁵

Marx és Engels az I. Internacionálén belül kemény harcokat folytatott álláspontja érvényre juttatása érdekében. Engels egy ízben élesen bírálta azt a nézetet, mely szerint az angliai ír munkás-szekcióknak az ún. brit (vagyis angol) föderális tanács irányítása alá kellene tartozni, mivel az írek angolok, hiszen angolul beszélnek. Engels határozottan kijelentette: „Az írek minden tekintetben különálló nemzetiséget alkotnak, s az a tény, hogy angol nyelven beszélnek, nem foszthatja meg őket attól a minden nemzetiséget megillető jogtól, hogy az Internacionálén belül független nemzeti szervezetük legyen” – majd így folytatta: ha az ír szekciókat Angliában az angol szekciókhoz sorolnák, megsértenék a proletár internacionalizmus elvét: „ezzel tulajdonképpen a járqm elviselését prédikálnák, s a hódító uralmát próbálnák az internacionalizmus leple alatt igazolni és állandósítani”.⁵⁶

Az a tény, hogy Anglia több évszázada elnyomja Írországot, olyan következményekkel járt, amelyeknek hatását csak hosszabb történelmi időszakot vizsgálva lehet fölmérni. Marx egy helyütt megjegyezte: „Írország meghódításával Cromwell halomra döntötte az angol köztársaságot.”⁵⁷ Ami igaz volt a XVII. században, az a XIX. században sem vesztett magyarázó és ma is a világ sok részén aktuális értelméből: „... Írország az angol kormány egyedüli ürügye arra, hogy *nagy állandó hadsereget* tartson fenn” – írja Marx –, „amelyet szükség esetén . . . rászabadítanak az angol munkásokra, miután Írországban szoldateszkává képezték ki.”⁵⁸ Az angol–ír viszály tapasztalatainak levonása és általánosítása tükröződik Marxnak azokban az írásaiban, ahol a későbbi történelmi események tanulságait fogalmazza meg, a nemzeti elnyomás, az állandó hadseregek fennállása és a burzsoázia sovinizmusa-patriotizmusa közötti kapcsolatáról. A porosz–francia háború után, a Kommün tapasztalatain gondolkodva írta Marx: „A burzsoázia *sovinizmusa* csak hívság, mellyel összes saját pretencióit nemzeti mezbe bujtatja. Eszköz arra, hogy állandó hadseregekkel örökössé tegye a nemzetközi küzdelmeket, hogy mindegyik országban leigazza a termelőket azzal, hogy mindegyik másik országbeli testvérei ellen

usztija őket, eszköz a munkásosztály nemzetközi együttműködésének – felszabadulása első előfeltételének – megakadályozására.”⁵⁹

Az ír nép nemzeti függetlenségének ügye mellett a lengyelek függetlenségét tartotta Marx és Engels az európai proletariátus felszabadulása szempontjából minden körülmények között szükségesnek, elengedhetetlen feltételnek.⁶⁰ Marx már 1847-ben arra biztatta a chartista munkásokat, hogy döntsék meg Angliában a tőkés rendszert, mert ezzel, és nem jámbor lengyelbarát szölamok hangoztatásával segíthetik elő valóságosan is Lengyelország felszabadulását.⁶¹ Engels pedig mint *német* jelenti ki: a német demokrátnak kell elsősorban küzdeniük Lengyelország felszabadításáért, mert „nem szabadulhat fel az a nemzet, amely ugyanakkor továbbra is elnyom más nemzeteket” – utalva arra, hogy Poroszország egyike a lengyel nép elnyomóinak.⁶² És bár Marxék korabeli cikkeiben néhány túlzó lengyelbarát kijelentés is található,⁶³ a „Kommunista Kiáltvány”-ban határozottan leszögezték, hogy: „A lengyeleknél a kommunisták azt a pártot támogatják, amelyik az agrárforradalmat vallja a nemzeti felszabadulás feltételének, azt a pártot, amely az 1846. évi krakkói felkelést életre hívta.”⁶⁴

Marx és Engels több ízben is kifejtette: Lengyelország függetlensége az első lépés ahhoz, hogy Németország megszabaduljon egy idegen nép elnyomásának terhetől – egyben a lengyel területeket feldaraboló másik két reakciós hatalommal, Ausztriával és Oroszországgal fennálló kényszerű „rablótársi” szövetségtől. 1848-ban a proletárforradalmak kirobbanásához vezető út nélkülözhetetlennek vélt állomása Marx és Engels szerint Lengyelország függetlensége, s a német egység megteremtése volt, és az előbbi kiprovokálta volna a forradalmi háborút Oroszországgal szemben.⁶⁵

Az 1848–49-es lengyelbarát hang az 1850-es évek elején rövid időre megváltozik. Engels 1851. május 23-án levelet írt Marxnak, és ebben egészen másként írt a lengyelekről.⁶⁶ A levelet D. Rjazanov publikálta és magyarázó írásában utalt arra, hogy ez a magánlevél az angliai emigráció heves belső vitái közepette született, amikor a lengyel emigráció a polgári-kispolgári demokraták és a Marxék vezetete kommunista irányzat közötti vitában a demokraták oldalára állott. Rjazanov azt is megjegyzi – ezzel mintegy jelezve, hogy Marx nem osztotta Engels megváltozott véleményét a lengyelekkel kapcsolatban –, hogy Marx nem reagált Engels levelének lengyelelles részeire. De Rjazanov magyarázata nem tűnik teljesen kielégítőnek. Engels 1851. elején már egy tervezett cikksorozatáról a következőket írta Marxnak: „Az olaszoknak, lengyeleknek és magyaroknak elég világosan meg fogom mondani, hogy az összes modern kérdésekben csak fogják be a szájukat.”⁶⁷ „Az összes modern kérdés” kitétel nyilvánvalóan a társadalom szocialista átalakításával, a proletárforradalommal kapcsolatos problémákra vonatkozik. Ezekben a kérdésekben az olaszok, lengyelek és magyarok azért nem juthatnak szóhoz Engels szerint, mert még 1851-ben is nemzeti függetlenségük, tehát egy polgári demokratikus célkitűzés kivívásával vannak elfoglalva, egy olyan időszakban, amikor Marxék várákozása szerint Európában már a szocialista-proletár átalakulás kérdései vannak napirenden. Ha Marxnak és Engelsnek igaza lett volna, abban az esetben az elnyomott népek tulajdonképpen „fölségesen” fordították volna energiáikat nemzeti függetlenségük kivívására, hiszen a Nyugat-Európában győzedelmeskedő proletárforradalmak seregei őket is felszabadították volna. És ebben a döntő felszabadító forradalmi háborúban a nagy, fejlett népek, a németek, franciák, angolok tudják kiállítani a nagylétszámú hadseregeket. Engels 1851. május 23-i levelének végén megadja az egyik fő magyarázatot hirtelen támadt

lengyelelenségére: „Egy olyan nemzetnek, amely legföljebb 20–30 000 harcost állít, nincs beleszólása a dolgokba. És sokkal többet Lengyelország bizonyára nem állít.”⁶⁸ Marx még 1853-ban is azért bírálta egyik cikkében a lengyeleket, magyarokat, olaszokat, mert a nemzeti függetlenség ügyét helyezik minden más társadalmi-politikai kérdés elé.⁶⁹ Az 1863-as lengyel felkelést viszont már nagy lelkesedéssel és igencsak önkritikus iróniával üdvözli Marx: „Mit szólsz a lengyel históriához” – kérdezi egyik levelében Engels-től, majd így folytatja: „Annyi bizonyos, hogy megint szépen megkezdődött a forradalom érája Európában. És a dolgok állása általában jó. De a kedélyes illúziók és a szinte gyermeteg lelkesedés, amellyel 1848 februárja előtt a forradalmi érat üdvözlöttük, odavan . . . A láva ezúttal remélhetőleg keletről nyugatra hömpölyög majd, és nem fordítva, úgyhogy mentesülünk a francia kezdeményezés kitüntetésétől.”⁷⁰

A lényeges számunkra természetesen nem is az 1848-as illúziók kritikája, hanem az a tény, hogy ebben az esetben egy nemzeti függetlenségi mozgalom sikere, a lengyel nép győzelme esetén Marx még azt is lehetségesnek tartotta, hogy a proletárforradalmak hosszú időszakát megnyitó forradalmi válsághullám Keletről Nyugatra, a gazdaságilag-társadalmilag elmaradottabb területek felől a fejlett országok felé fog hömpölyögni.⁷¹

De Marx a német munkásmozgalom fejlődése szempontjából is elengedhetetlen fel-tételnek tartotta Lengyelország felszabadulását. Több írásában is kifejtette, hogy a német munkásmozgalom előrehaladását leginkább gátló tényező a Lengyelország egy részét uralma alatt tartó Porosz Állam, és ebből a tényből le is vonta a következtetést: „Mivel tehát Lengyelország létezése Németországnak szükséges és a Porosz Állam mellett lehetetlen, ezért ezt a Porosz Államot el kell törölni a föld színéről.”⁷² A londoni német munkások Művelődési Egyletének nevében írott kiáltványában Marx még tovább megy. Itt a német munkásosztály, vagyis egy lényegileg és elvileg *internacionalista* osztály és mozgalom elsődrendű feladatának egy *nemzeti* függetlenségi mozgalom támogatását jelöli meg és pontosan azért, mert a német burzsoázia, amelynek elsősorban kellene küzdenie ezért a polgári demokratikus célért, ezt a történelmi feladatát nem teljesíti. Ezért kell a német proletariátusnak ezt a csak látszólag nemzeti-demokratikus, de valójában internacionalista feladatot magára vállalnia.⁷³ Ezek után természetes, hogy az I. Internacionálé Alapító Üzenetében már szerepel Lengyelország példája,⁷⁴ és Marx 1865 elején joggal határozhatta meg a következőképpen a Nemzetközi Munkásszövetség Lengyelországgal kapcsolatos „külpolitikáját”: „A konzervatív Európa jelmondata így hangzik: leigázott Európa, leigázott Lengyelországgal mint bázissal. A Nemzetközi Munkásszövetség jelmondata ezzel szemben: szabad Európa, amely szabad és független Lengyelországra támaszkodik.”⁷⁵

Az ír, a lengyel, az olasz stb. népek függetlenségi mozgalmainak elemzése nyomán vonta le Marx és Engels azt a következtetést, amelyet a nemzeti kérdés és a proletármozgalmak kapcsolatában a magunk részéről a legdöntőbbnek vélünk: „Egy életképes nép”, addig, amíg idegen elnyomás alatt él, minden igyekezetét és energiáját szükségképpen a külső ellenség ellen fordítja, addig tehát belső élete meg van bénítva, addig képtelen a társadalmi felszabadításért munkálkodni.⁷⁶

Ha minden népet, nemzetiséget „életképesnek” tekintünk, amire a jelen történeti valósága is kötelez minket, a gondolat máig érvényes és aktuális tartalmú. Az 1850-es évek elején, a közeli proletárforradalmakat váró hangulatban megfogalmazott egyoldalú és azóta is sokszor mereven, dogmatikusan értelmezett kapcsolatot a nemzeti függetlenségi

mozgalmak és a proletariátus nemzetközi osztályharca között Marx és Engels itt világosan újrafogalmazza: nincs szó már többé arról, hogy az előbbiek „alá” lennének rendelve az utóbbiaknak, hanem világos egyenrangúság, egyenjogúság, eltéphetetlen kötelék van közöttük. Marx és Engels szerint a „nép”, a „nemzet” Nyugat-Európában a feudalizmus fölött diadalmaskodó burzsoázia, amely a gazdasági, politikai hatalmat teljes egészében a kezében tartja. Ezért írja a „Kommunista Kiáltvány”: „Minthogy a proletariátusnak mindenekelőtt a politikai hatalmat kell meghódítania, nemzeti osztállyá kell emelkednie, önmagát nemzetté kell szerveznie, ezért maga is még nemzeti, bár semmi esetre sem burzsoá értelemben.”⁷⁷

Marx és Engels akkor és ott alkotott igazán maradandót és értékeset a nemzeti kérdéstről írott műveiben, amikor és ahol állásfoglalásaikat nem torzította el az európai helyzet rossz felmérése. A nemzeti és nemzetközi erőviszonyok helytelen megítélése egy másik népcsoport, a balkáni népek szabadságküzdelmeinek elemzésekor is téves állásfoglalásokra indította Marxot és Engelseket.

Marx és Engels érdeklődése 1853-ban, a krími háborúval kapcsolatban fordult a Balkán felé.⁷⁸ Marx ez idő tájt vált a *New York Daily Tribune* londoni munkatársává, és amikor a lap szerkesztői megbízták, hogy írjon a Balkánon kibontakozóban levő válságról, ő barátját kérte meg, hogy írjon helyette erről az „utálatos keleti kérdéstről”, amely neki (Marxnak) „spanyolul” van.⁷⁹ Engels el is vállalta a feladatot és több cikket írt a krími háborúról. Ebben az esetben a szó szoros értelmében megrendelésre írott napi hírlapi cikkekkel van dolgunk, amelyeket ráadásul úgy kellett Marxéknak megírni, hogy keresztülmenjen a *Tribune* szerkesztőinek cenzúráján is. A *Tribune* ugyanis köztársaságpárti, rabszolgaságellenes lap volt, amely viszont gazdaságpolitikai nézeteiben protekcionista vonalat képviselt. A lap természetesen a szabadkereskedő Anglia és a diktatori Franciaország ellensége volt. De – számunkra talán kissé meglepő módon – egyúttal Oroszországot támogatta a krími háború idején, mivel szerkesztői a cárbán nemcsak ellenségeik ellenségét, hanem az erősekező protekcionista ipartámogatót is látták.⁸⁰ Mint azt már D. Rjazanov 1923-ban publikált előadássorozatában megállapította, Marx és Engels örömmel üdvözölte a krími háborút mint olyan eseményt, amelyben a legfontosabb európai reakciós hatalmak kerültek szembe egymással. Marx és Engels ebben a konfliktusban Oroszországgal szemben, tehát bizonyos értelemben Törökország oldalán állt.⁸¹ A háborúnak Marxék ugyanazért örültek, amiért Oroszországgal szemben foglaltak állást: azt várták ugyanis, hogy a háború Európában rövid időn belül általános válsághoz, összeomláshoz fog vezetni, Oroszország katonai veresége pedig a Nyugaton győztes proletárforradalmak legfőbb ellenségének meggyengülését jelenti, hiszen „A hivatalos Oroszország mind a mai napig felleghará és oltalma az egész európai reakciónak” – állapította meg Engels 1874-ben.⁸² Marx és Engels nem azért fordult elsősorban szembe a balkáni népek szabadságtörekvéseivel már 1853–56 között, mert ezeket a népeket is életképtelennek, reakciónak tartotta, vagy mert „törökbarát” lett volna.⁸³ Törökország balkáni jelenléte „akadályozza a thrák–illír félsziget erőforrásainak fejlődését” – írja Marx és Engels, de az indoklás nem az, hogy azért, mert az iszlám despotizmus nem teszi lehetővé a térség népeinek gazdasági-társadalmi fejlődését, hanem az a fő érv Törökország ellen, hogy túlságosan gyöngye ahhoz, hogy Oroszország hódító politikájával szembeszálljon.⁸⁴ Márpedig Oroszország hódít – írja Marx és Engels – és ha meghódította a Balkánt, Magyarország, Poroszország, Galícia következik,⁸⁵ ezért „a forradalmi demokrácia és Anglia

érdekei megegyeznek a török függetlenség megóvásának”, de legalábbis az „orosz annexiók tervek meghiúsításának” kérdésében.⁸⁶ Az egész gondolatmenet egyik legfőbb gyengesége abból a tényből fakad, hogy Marx és Engels megítélése szerint 1853 táján tulajdonképpen nem is az európai nagyhatalmak (Anglia, Franciaország) az igazi ellenfelei Oroszországnak, hanem a „forradalom”.⁸⁷ Marx és Engels ezért vélekedett úgy az 1850–70-es években, hogy ha a Balkánon élő szláv népek önerejükől képtelenek lerázni a török igát és kénytelenek a cári Oroszország segítségéhez folyamodni, akkor inkább ne nyerjék el függetlenségüket, hanem várják meg, amíg az európai proletariátus felszabadítja őket. Engels még 1882 februárjában is így magyarázta Bernsteinnek az elnyomott kis népek, nemzetiségek és a proletárforradalmak kapcsolatát: „Nekünk a nyugat-európai proletariátus felszabadításában kell közreműködnünk és minden egyebet alá kell rendelnünk ennek a célnak. Ha még oly érdekesek is a balkáni szlávok stb., mihelyt felszabadulási törekvésük összeütközik a proletariátus érdekével, engem hidegen hagynak. Az elzásziak is el vannak nyomva, s örülni fogok, ha ismét megszabadulunk tőlük. De ha ők egy szemlátomást közelgő forradalom előestéjén (az én kiemelésem – K. L.) háborút akarnak provokálni Franciaország és Németország között, ha ismét fel akarják uszítani ezt a két népet és ezzel elnapolni a forradalmat, akkor ezt mondom: Állj! Nektek is lehet annyi türelmetek, mint az európai proletariátusnak. Ha ez felszabadítja magát, akkor ti amúgy is szabadabbá lesztek, de addig nem tűrjük, hogy keresztettedek az útját a harcoló proletariátusnak. Ugyanígy van ez a szlávokkal.”⁸⁸

Ez az általános véleményük további szlávellenes érvekkel gazdagodott az 1870-es években. Ez idő tájt a balkáni népek törökellenes mozgalmait vagy figyelmen kívül hagyja Marx és Engels, vagy pedig az orosz ügynökök felforgató tevékenységének tulajdonítja azokat.⁸⁹ Marx és Engels változatlanul ellenzi, hogy az itt élő népek a cári Oroszország segítségével szabaduljanak föl. „Bulgária úgynevezett autonómiája semmi egyebet nem jelent, mint a törökök elkergetését ebből az erős pozícióból és Konstantinápolynak védtelenné tételét egy orosz invázió számára” – jegyezte meg Engels egy helyen.⁹⁰

Marx és Engels az 1870-es évek végén abban reménykedik, hogy a Török Birodalom, részben az orosz–török háború okozta belső válság hatására, belülről fog „modernizálódni” és így megerősödve sikeresen fog szembeszállni Oroszországgal.⁹¹ A Török Birodalom belső viszonyainak elemzésekor már nem használja Marx és Engels az 1853-ban még előszeretettel alkalmazott „döglött ló”, Európa „beteg embere” stb. kifejezéseket. Wilhelm Liebknechthez írott levelében Marx két fő érveléssel indokolja, miért álltak a „leghatározottabban a törökök pártján” 1878-ban: „1. mert tanulmányoztuk a *török parasztot* – tehát a török nép zömét –, s ennek alapján feltétlenül az *európai parasztság* egyik *legderékabb és legerkölcösebb képviselőjének* ismertük meg; 2. mert az oroszok veresége nagyon *meggyorsította volna Oroszországban* a társadalmi átalakulást . . . és *ezzel a fordulatot egész Európában*”.⁹² Marx 1-es számú érve még nagyobb hangsúlyt kap, ha figyelembe vesszük, hogy mind ő, mind Engels ugyanebben az időben javarészt elítélő hangnemben írt a Balkánon élő szláv népekről.⁹³

Marx 2. számú érve is tartalmaz új elemet. Oroszország katonai veresége már nem közvetlenül a „küszöbönálló” nyugat-európai proletárforradalmak útját könnyítené meg, hanem magában Oroszországban vezetne forradalomhoz. Az orosz forradalomtól pedig azt várja Marx és Engels, hogy Kelet-Európa szláv nemzetiségei felébredjenek a „pánszláv álmokból”.⁹⁴ Oroszország különben sem szabadítja föl a balkáni népeket – írja Engels,

hanem csak a török uralmat váltja föl a sajátjával, mely utóbbit egyenesen a törökénél „rosszabbnak” minősíti Engels.⁹⁵ Engels több írásában – a történeti valósággal szemben – idealizálva festi le a török uralom alatt élt nemzetek helyzetét: „A török uralom alatt élő keresztény paraszt anyagilag jobb helyzetben volt, mint bárhol másutt. Megtartotta a török uralom előtti intézményeit, teljes önkormányzatát; amíg megfizette adóját, a török rendszerint nem törődött vele . . . Léte méltatlan, csak megtűrt, de anyagi szempontból nem volt nyomasztó, és nem állt ellentétben e népek akkori kulturális szintjével . . .” – írja Engels 1889-ben.⁹⁶

Néhány évvel korábban pedig egyenesen azt írta: „A bolgároknak is, nekünk is, végtelenül jobb lett volna, ha az európai forradalomig törökök maradnak; a nemzeti intézmények pompás fogódzópontot adtak volna a kommunizmusba való továbbfejlődéshez . . .”⁹⁷ A bolgárok, szerbek, románok, görögök természetesen nem vártak, nem vártak az európai proletárforradalmakra, hanem pontosan azért, mert életük elviselhetetlen szenvedések hosszú sora volt a török ázsiai despotizmus alatt, lázongtak, lázadoztak, felkeléseket szerveztek.⁹⁸ De Engels azon érve, mely szerint a török uralomnál semmivel sem jobb a cári Oroszország uralma, más szempontokból is erősen vitatható. Egy általános, elvont séma szerint úgy is föl lehetne fogni Engels gondolatát, hogy nemzeti elnyomás és nemzeti elnyomás között nincs különbség, egyformán rossz mind a kettő. Ez a fajta értelmezés azonban ellentmond Marx és Engels több ízben leírt, kifejtett általános véleményének, hiszen a két nagy gondolkodó sohasem tekintette a nemzeti függetlenséget, önállóságot mindig és minden körülmények között haladásnak. A délfancia provanszállokkal kapcsolatban jegyzi meg egy helyen Engels: „Az alkotmányozó nemzetgyűlés verte szét a független tartományokat, a konvent vasökle tette csak *franciákká* Franciaország déli részének lakosait és adta nekik kárpótlásul nemzetiségükért a demokráciát.”⁹⁹ Marx és Engels az I. Napóleon elleni háborút a németek részéről „olyan örültség”-nek nevezte, „amely egykor még minden becsületes és értelmes németnek arcába kergeti majd a vért”.¹⁰⁰ És pontosan azért, mert úgy vélték Marxék, hogy Napóleon a polgári forradalmat, míg az orosz cárizmussal szövetséges hatalmak a feudális reakciót képviselték, ez a háború „természetszerűleg a befolyásnak nyugatról keletre, Franciaországból Oroszországba való eltolódáshoz vezetett”.¹⁰¹ Másutt Engels Mexikóról írja, hogy „saját fejlődésének érdeke, hogy a jövőben az Egyesült Államok gyámsága alá kerüljön”.¹⁰²

Ha a balkáni népek orosz segítséggel történő felszabadulásának problémáit ebből az általános nézőpontból vizsgáljuk, azonnal szemünkbe ötlük Marx és Engels 1876 utáni, a Balkánnal foglalkozó írásainak egyik legfeltűnőbb vonása: Marxék sehol sem végzik el a török birodalom belső viszonyainak lényegi elemzését, a cári Oroszországgal való összehasonlítását. Ugyanis már az első egybevetésnél kiderülne, hogy a lassan, ellentmondásosan, de mégis fejlődő, iparosodó önkényuralmi Oroszország egy magasabb társadalmi-gazdasági formáció képviselőjeként jelenik meg a Balkánon.¹⁰³ Másrésztől viszont meg kell említenünk, hogy Engels 1853-ban még látta, hogy Oroszország nem veheti át egyszerűen a törökök helyét a Balkánon, hiszen világosan megfogalmazta: „De a török hatalmat visszaszorítani a Boszporusz mögé; a félsziget különböző vallásfelekezeteit és nemzetiségeit felszabadítani, az összes európai nagyhatalmak tervei és mesterkedései, ellentétes kívánságai és érdekei előtt szélesre tárni a kapukat – nem jelentené-e az általános háború kirobbanását?”¹⁰⁴

Az 1882-es vélekedés arról is tanúskodik, hogy Engelset még az 1878-as, Oroszország vereségével végződő berlini konferencia sem győzte meg arról, hogy a cári birodalom nem lehet korlátlan úr a Balkánon. Azt a ténytet pedig, hogy a török uralom alól orosz segítséggel felszabadult területeken mindenütt erős oroszellenes pártok, mozgalmak alakultak, Engels már 1853-ban észlelte,¹⁰⁵ és az ilyen mozgalmakat, a cárizmussal szembeálló kormányok cselekedeteit nagy rokonszenvvel és helyesléssel írta le több munkájában is. Engels 1886 őszén a bolgárokról írta igen elismerő hangon: „Képzeltetik a cár dühét. Miután meghajlította Bismarckot, megtörte az osztrák ellenállást, most útját állja ez a csak tegnap felbukkant kis nép, amely a 'függetlenségét' neki vagy apjának köszönheti, és amely nem látja be, hogy ez a függetlenség csak azt jelenti, hogy vakon engedelmeskednie kell a 'felszabadítónak'! Már a görögök és a szerbek is elég hálátlanok voltak, de a bolgárok nem ismertek határt. Komolyan venni a függetlenségüket, ki látott már ilyet?”¹⁰⁶

De Engels ekkor már látja azt is, hogy „Az oroszoknak először közvetlen, majd közvetett uralma elegendő volt ahhoz, hogy nem egészen 4 év alatt leohassza Oroszország iránt a bolgárok minden rokonszenvét, amely pedig nagy és lelkes volt. A nép mind jobban berzenkedett a 'felszabadító' arcátlánsága ellen . . .”¹⁰⁷ Ezek után már túlzás nélkül állíthatjuk, hogy legalábbis a balkáni szláv népekkel kapcsolatos egyoldalúan elítélő, megvető vélekedést Engels föladta, amint a szerbek, bolgárok és a többi nép tetteivel bizonyította, hogy „felszabadítjuk”, az orosz cárizmus gyámkodó zsarnokságát nem tűrik szóltanul. A közép-kelet-európai „reakciós szláv népek”-kel kapcsolatban is beszélhetünk némi szemléletmódosulásról, hiszen Marx és Engels örömmel és lelkesedéssel üdvözölte az első kelet-európai munkásszervezetek megalakulását: „. . . a szlávok jelenleg, minden politikai és társadalmi akadály ellenére, főképpen Lengyelországban, Csehországban és Oroszországban, olyan arányban vesznek részt a nemzetközi mozgalomban, hogy azt 1872-ben a legvérmesebb optimista sem láthatta előre” — írja Marx 1878 nyarán.¹⁰⁸ Mi viszont hozzátehetjük: ezt még nehezebben tudták elképzelni Marxék 1848–49-ben.

Mindezek után, befejezésül csak egy gondolat. Marx és Engels a „reakciós-életképtelen” szláv népekről, illetve a Balkán-problematikáról szóló művei, bár nem tanulság nélküliek számunkra, mégis zömükben elavultnak tekinthetők. Amikor erről a két problémakörrel írtak Marxék, túlságosan is befolyásolta őket vagy a tőkés rend közeli összemérésébe vetett reménykedésük, vagy a cári Oroszországgal szembeni részben indokolt, részben indokolatlan ellenszenvük, vagy egyéb szempont. Marx és Engels a nemzeti kérdéssről szóló munkái közül azért az ír és a lengyel problémával kapcsolatosak a maradandó értékűek, mert itt sikerült a „konkrét” európai helyzetet „konkrétan” vizsgálni, ezért ezekből az írásaikból kiindulva, Lenin idevágó munkáit felhasználva kísérhetjük meg az igazi marxista-leninista proletár nemzetköziség elméletét és gyakorlatát kimunkálni.

JEGYZETEK

¹ Témánkra vonatkozó szakirodalomból lásd: S. F. Bloom: *The World of Nations*, 1941.; H. B. Davis: *Nationalism and Socialism*, 1967.; G. Haupt—C. Weill: *L'eredité di Marx e Engels e la questione nazionale*. *Studi storici*, 1974. április-június; G. Haupt—M. Lowy—C. Weill: *Les marxistes et la question nationale*, 1848—1914, études et textes. 1974., L. K. Abramova: *Nacionalnij voprosz v rannih*

proizvegyenyijah K. Marksza i. F. Engelsza. 1961., E. Vasziljev: Marksizim i nacionalizm. 1970. T. J. Burminsztrova: Nacionalnij voprosz v trudah F. Engelsza. 1972., Molnár Erik: A marxizmus szövetségi politikája 1848–1889. Kossuth, 1967.

²Marx és Engels életművében mennyiségileg, pusztán az oldalszámot tekintve sem túlságosan nagy a nemzeti kérdéssel kapcsolatos írások száma. Azt pedig, hogy Marx és Engels mennyire csak reagált a nemzeti kérdés különböző eseményeire, az is bizonyítja, hogy például 1856 és 1876 között mindössze egy rövid cikkben tért ki Engels a balkáni török uralomra, 1856 és 1863 között pedig a lengyel kérdés került ki szinte teljesen érdeklődési körükből.

³Engels egy cikken belül nevezi a középkori délfranciákat (ma okszitánoknak hívhatnánk őket) nemzetnek és nemzetiségnek. (Engels: A lengyel vita Frankfurtban. 1848. IX. 2. Marx és Engels Művei – továbbiakban: MEM – 5, Budapest 1961, 338–339. o.) A német és az orosz kiadás is különbséget tesz: nacionalitát és nation (Marx–Engels Werke, 5, 354. o. Berlin 1959), illetve: nacionalnoszty és nacija (K. Marksza i F. Engelsz szocsinyenyija, 5. k. 377–378. o. Moszkva 1956) között.

Másutt Engels a magyarokat, oroszokat, hollandokat is a nemzetiségek körébe sorolja. Lásd: Engels: A Kommunisták Szövetsége történetéhez. 1885. október. MEM 21, Budapest 1970, 203. o. Marx 1870 őszén attól tart, hogy egy orosz–francia katonai szövetség megvalósulása esetén Németország kénytelen lesz új védekező háborúra készülődni; „*faji háborúra* – a szövetkezett szláv és latin fajok ellen”. Marx: A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának második üzenete a francia–porosz háborúról. 1870. szeptember. MEM 17, Budapest 1968, 248. o.

Itt jegyezzük meg, hogy sem a marxista, sem a polgári társadalomtudományok a nemzeti kérdés területén még napjainkig sem tudtak egy valamennyire is egységes, használható kategóriarendszert kidolgozni. Erről a kérdéstről lásd pl.: S. J. Kirschbaum: Nationalisme et fédéralisme en théorie communiste. *Études Internationales* 1975/3. és Chong-Do Hah–J. Martin: Toward a synthesis of conflict and integration theories of nationalism. *World Politics* 1975/3., valamint Benczédi L.–Csatári D.: Szocialista hazafiság – szocialista történelemszemlélet. Kossuth, 1967.

⁴Marx–Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. 1848. január. MEM 4, Budapest 1959, 457. o.

⁵Marx levele Engelshez 1866. június 20. MEM 31, Budapest 1973, 223. o. Ma azok a szocialista, liberális gondolkodók idézik Marxnak ezt a levelét, akik napjainkban Nyugat-Európában, elsősorban Olaszországban és Franciaországban az ún. nem államalkotó kis nemzetiségek (bretonok, okszitánok, friuliak stb.) fennmaradásáért, jogaiért küzdenek. Marxra hivatkoznak – többek között –, aki fentebb idézett levelében azt írja, hogy azok, akik mint Lafargue, tagadják a nemzetiségek létét, fontosságát pl. Franciaországban, lényegében azon az állásponton vannak, hogy „a francia mintanemzet majd elnyeli őket”. Marx, i. m. 224. o. Marx levelét monográfiája mottójának választotta Sergio Salvi: Le nazioni proibite. Firenze, 1973.

⁶Engels levele L. Lafargue-hoz 1889. október 8. MEM 37, Budapest 1977, 276. o.

⁷Ha ezt figyelembe vesszük, egy csapásra érthetővé válnak olyan közismert marxi tételek, mint pl. a Kiáltvány sokat idézett mondata: „A kommunisták a többi proletárpárttól csak abban különböznek, hogy... a proletárok különböző nemzeti harcaiban az egész proletariátus közös, a *nemzetiségtől független* (az én kiemelésem – K. L.) érdekeit hangsúlyozzák és érvényesítik.” Marx–Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. 1848. január. MEM 4, 453. o. – Bár még így is nehéz, ha ugyan nem lehetetlen megmagyarázni, hogy mit is érthetett Marx azon, hogy a proletariátus osztályharca csak „formájában” nemzeti, „tartalmában” nem... Marx: A gothai program kritikája. 1875. április–május. MEM 19, Budapest 1969, 21. o.

⁸Marx levele Engelshez 1865. február 25. MEM 31, 82. o.

⁹Engels 1848 februárjában így írt: „A Tuileriák és a Palais Royal lángjai a proletariátus hajnalpírja. A burzsoá uralom most mindenütt össze fog roppanni vagy meg fogják dönteni.” Engels: Forradalom Párizsban. MEM 4, 507. o. Marx és Engels mélységesen bízott abban, hogy a tőkés rendet megdőntő proletárforradalmak kora a XIX. századdal érkezett. Erről lásd pl. Marx: Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig. 1850. MEM 7, Budapest 1962, 191. o. és Marx: Beszéd a „People’s Paper” évfordulóján Londonban, 1856. április 14-én. MEM 12, Budapest 1967, 1. o. A Tőke elemzése szerint is a kapitalista gazdaságot a rendszeres időközökben visszatérő és egyre súlyosabb gazdasági válságok mintegy természeti szükségszerűséggel hajtják a végső összeomlás felé, a világpiac kialakulásával pedig a válságok visszatérési ciklusa egyre rövidül. Marx: *A tőke*. I. k. 25. l., 700. l., 701. l. + 879. l. jegyzet; Magyar Helikon, 1967. Engels 1883-ban a „tőkés termelési mód teljes kimerüléséről” ír. Engels levele

A. Bebelhez. 1883. május 10–11. *MEM 36*, Budapest 1978, 25. o. Ugyanó a polgári társadalmat 1891-ben olyan „rothadt öreg skatulyá”-nak nevezi, amely „belsőleg lényegében meghalt”. Engels levele A. Bebelhez. 1891. október 24–26. *MEM 38*, Budapest 1977, 183. o.

¹⁰ Marx levele Engelshez 1858. október 8. *MEM 29*, Budapest 1972, 339. o.

¹¹ Engels ezt 1895-ben éles önkritikával meg is fogalmazta, lásd: Engels: Bevezetés [az „Osztyárharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig”] 1895-ös kiadásához. *MEM 7*, 535–536. o.

¹² Marx–Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. 1848. január. *MEM 4*, 445–446. o.

¹³ Marx–Engels: A német ideológia. 1845–1846. *MEM 3*, Budapest 1960, 35–36. o.

¹⁴ Engels: A kommunizmus alapelvei. 1847. október–november. *MEM 4*, 358–359. o.

¹⁵ Lenin ismerte föl a gyarmati népek függetlenségi harcának jelentőségét. Sztálinnak igaza volt akkor, amikor megállapította: „Irek, magyarok, lengyelek, finnek, szerbek és Európa egynéhány más nemzetisége – ez volt a nem-teljesjogú népeknek az a köre, melyeknek sorsa iránt a II. Internacionálé hősei érdeklődtek. Az ázsiai és afrikai népek tíz- és százmilliói... rendszerint a láthatáron kívül maradtak... Hallgatólagosan feltételezték, hogy a proletariátus győzelme Európában a gyarmati felszabadító mozgalommal való közvetlen szövetség nélkül is lehetséges...” Sztálin: *A leninizmus kérdései*. 1924. április. Szikra, 1949, 62., 64. o.

¹⁶ A legtöbb ilyen írás Engelstől származik. Az indiai szipoj-lázadás kapcsán állapítja meg, hogy az angol katonák kettős fölényben vannak a lázadókkal szemben, „mint katonák civilekkel és mint európaiak ázsiaiakkal szemben”. Engels: Lakhnu felmentése. 1858. január 14. *MEM 12*, 343. o. A németekről megállapítja, hogy „Ők a dánoknál fizikailag morálisan magasabb rendű fajtának tartják magukat és azok is”. Engels levele Marxhoz 1864. november 2. *MEM 31*, 5. o. Marx a fenti állásfoglalásokhoz hasonlókat nemigen írt le, sőt Engelshez írott egyik levelében élesen bírálta a brit és holland gyarmatosítókat, akik az „alacsonyabb rendű fajok” létének hamis ideológiájával próbálják meg igazolni gyarmatosítási politikájukat. Marx levele Engelshez 1882. április 8. *MEM 35*, Budapest 1976, 48. o.

¹⁷ Erről lásd: Engels: Marx és a „Neue Rheinische Zeitung” 1848–1849. 1884. február. *MEM 21*, 13–20. o. és különösen Engels: Bevezetés [az „Osztyárharcok Franciaországban...”] 1895-ös kiadásához. *MEM 7*, 533–534. o.

¹⁸ Engels: A prágai felkelés 1848. június 17. *MEM 5*, 73. o.

¹⁹ Engels: A vég kezdete Ausztriában. 1848. január 25. kb. *MEM 4*, 486. o.

²⁰ Marx–Engels: A német külpolitika és a legutóbbi prágai események. 1848. július 11. *MEM 5*, 189. o.

²¹ Engels: A demokratikus pénszlávizmus. 1849. február 14–15. *MEM 6*, Budapest 1962, 260. o.

²² Engels: A magyar harc. 1849. január 8. *MEM 6*, 64. o. G. Haupt megpróbál különbséget tenni Marx és Engels 1848–49-es, szlávokkal kapcsolatos álláspontja között. Szerinte Marx inkább a „forradalmi–ellenforradalmi” népek terminológiát használta, míg Engels a „hegelianus”, „történelmi–történelmietlen” népek kifejezést. Haupt–Weill, i. m. 289. o. A magunk részéről a rendelkezésünkre álló Marx–Engels kiadások alapján ezt az állítást nem tartjuk megalapozottnak, első megközelítésben már csak azért sem, mert hiszen Engels is használta a „forradalmi–ellenforradalmi” népek szembeállítását. Maga Haupt is utal arra, hogy ez az – állítólagos – terminológiai különbség nem jelent *felfogásbeli* eltérést Marx és Engels szlávokkal kapcsolatos véleménye között. Haupt ezzel elhatárolja magát Roman Rosdolsky álláspontjától, aki egyik írásában (Engels und das Problem der 'geschichtlosen' Völker. Archiv für Sozialgeschichte IV. 1964. 87–282. o.) kategorikusan megkülönbözteti egymástól Marx és Engels álláspontját, Engelseket nemcsak „hegelianus túlzásokkal”, de azzal is megvádolva, hogy nem értette meg az 1848-as forradalmak lényegét. Rosdolsky véleményét osztja M. Lowy is (Haupt–Lowy–Weill, i. m. 373–374. o.), amikor rövid tanulmányában úgy vélekedik, hogy Engels nem ragadta meg az 1848–49-es forradalom kudarcának osztyálggyökereit, ezért kísérelte meg egy metafizikus, hegelianus eredetű ideológiával megmagyarázni: a „történelmietlen népek természet-től fogva ellenforradalmiak”.

²³ A korabeli információ-áramlás lassúságát is figyelembe véve, mégis a magyarországi és tágabban az európai erőviszonyok sajátos megítélése derül ki Marxnak Engelshez Párizsból 1849. augusztus 17-én, tehát már a világsi fegyverletétel után írott leveléből: „Magyarország nagyszerű... De a nyomorult Poroszország – csak attól félek, túl gyáva – elveszett, mihelyt részt vesz a magyar ügyben, amely mindenestre általános háborúban fog feloldódni.” Marx levele Engelshez. 1849. augusztus 17.

MEM 27, Budapest 1971, 132. o. (Itt jegyezzük meg, hogy Szabó Ervin is idézi ezt a levélrészletet – *Társadalmi és pártarcok a 48–49-es magyar forradalomban*. Népszava K., 1945., 29. o. – de minden kritikai észrevétel nélkül, pusztán azt kiemelve, hogy Magyarországot „nagyszerű”-nek tartotta Marx.) De Marx és Engels kelet-európai tudásanyagáról a fentihez hasonló „helyzelelemzéseknél” jellemzőbb dokumentum is rendelkezésünkre áll. 1852 tavaszán Engels egyik levelében a következőket írta Marxnak: „... végre szláv dolgaikkal is rendbe kell jönnöm... A szláv nyelvekkel ez évben el kell készülnöm és alapjában véve nem is olyan nehezek. Azon kívül, hogy a dolog számomra nyelvészetileg érdekes, az a szempont is felmerül, hogy a legközelebbi nagy politikai színjáték alkalmával *legalább egyikünk* ismerje éppen azon nemzetek *nyelvét, történelmét, irodalmát és társadalmi intézményeinek részleteit*, amelyekkel menten konfliktusba kerülünk.” Engels levele Marxhoz 1852. március 18. MEM 28, Budapest 1971, 34–35. o. (Az én kiemelésem – K. L.) Mindezek ellenére, ismételjük, az elemző értékelésnek csak egyik, nem is elsődleges szempontja lehet az, hogy Marx és Engels egykorú vagy közvetlenül az 1848–49-es forradalmak lezajlása után a „reakciós, életképtelen” szláv népekről írott műveinek tényanyagát egybevetjük a mai, több ország történész generációinak szorgos munkájával főlhalmozott tudásmennyiségével és „diadalmasan” rámutatunk: Marx és Engels itt és itt, erről és erről nem tudott (nem tudhatott), tehát egész 1848–49-es állásfoglalásuk hibás, hamis volt. Engels maga is jól tudta, hogy a „Neue Rheinische Zeitung”-beli cikkeinek mi a fő gyengesége; egyik levelében ezt írja: „Meggyőződtem arról, hogy a 'Neue Rheinische Zeitung' cikkeit így, *valóságos* eseménytörténet nélkül, nem lehet kinyomatni.” Engels levele H. Schlüterhez. 1885. október 9. MEM 36, 367. o. Marx és Engels az 1848–49-es európai forradalmi események fő tendenciáit rosszul ítélte meg. A proletárforradalmak közeli eljövételében bíztak akkor, amikor a polgári demokratikus forradalmak objektív és subjektív feltételei sem voltak még meg Európában. De ennek ellenére, napi sikedeteikben nagyfokú realitásérzék, megfontoltság jellemezte őket. 1848. március elején Marx Párizsban határozottan szembefordult azzal a tervvel, hogy a Párizsban élő németekből fegyveres csapatot szervezenek és betörve Németországba „forradalmasítsák” azt. (F. Mehring: *Marx Károly életrajza*, Bp. 1957, 174–175. o.)

²⁴Erről lásd: Arató E.: *Kelet-Európa története a 19. század első felében*. Akadémiai K., 1971. 1848–49-re különösen 373. o.-tól.

Ians Kohn szovjetellenes, tendenciózus történeti munkájában (*Le panslavisme. Son histoire et son idéologie*, Párizs 1963, 94–95. o.) kénytelen megállapítani, hogy a XIX. századi orosz külpolitika irányítói Nesselrode és Gorcsakov külügyminiszterek (az első 1815–1856, a második 1856–1882 között irányította a cári birodalom külügyeit) nem fogadták kedvezően a nacionalista vagy pánszláv eszméket, a pánszlávisták sem az udvarnál, sem a kormányánál nem találtak támaszra. Kohn ugyanakkor érdekes példák sokaságával bizonyítja, hogy a XIX. században általános volt az oroszgyűlölet Európában, liberális, szocialista, monarchista világnézetű emberek egyaránt tartottak attól, hogy Oroszország Nyugat felé is akar terjeszkedni.

²⁵Erről lásd pl. Engels: Németország és a pánszlávizmus. 1855. április. MEM 11, Budapest 1966, 187–192. o.

²⁶Engels: A demokratikus pánszlávizmus. 1849. február. MEM 6, 264. o.

²⁷1852-es programjának megfelelően Engels komoly kutatómunkát végzett a szláv népek múltjának megismerése terén. Erről tanúskodik egyik, Marxhoz írott levele is: „... Szlovákiában igen erősen megkapaszkodott a protestantizmus, amely nagymértékben hozzájárult a szlovákoknak a magyarokkal szembeni tétlenségéhez...” Engels levele Marxhoz 1856. március 7. MEM 29, 26–27. o.

²⁸G. W. F. Hegel: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Akadémiai K., 1966, 84. o. Engels elsősorban azt fogadja el Hegel gondolatmenetéből, hogy a világ „világtörténeti” és „történelmietlen” népekre osztható. Hegel szerint „világtörténeti” népek azok, amelyek részt vesznek abban a fejlődési folyamatban, amely a történelem lényegét alkotja. Hegel kirekesztette Afrikát (kivéve Egyiptomot), a szlávokat, a korai amerikai civilizációkat stb. Erről lásd: Dh. W. Cole: *The heavy hand of Hegel*. az E. M. Earle szerk. tanulmánykötetben New York 1950, 64–80. o.

²⁹Engels: A demokratikus pánszlávizmus. 1849. február. MEM 6, 265–271. o.

³⁰Lenin és nyomában Sztálin csak eddig a pontig követi Engels leírását, az „életképes-életképtelen” népek különbségtétellel nem foglalkozik, valamint nem tér ki Marx és Engels 1848–49-es általános forradalomváró megfogalmazásaira sem, így e tárggyal foglalkozó, Marxék

korabeli álláspontját védelmező írása nem visz minket közelebb a problémakör megértéséhez. Lásd: V. I. Lenin: Az önrendelkezés körül folyó vita eredményei. 1916. július. Lenin Összes Művei 30, Budapest 1971, 36–37. o., valamint J. V. Sztálin: A leninizmus alapjairól. 1924. április. Szikra, 1949. 65. o.

³¹ Engels: A demokratikus pánszlávizmus. 1849. február. *MEM 6*, k. 273. o.

³² Engels: Forradalom és ellenforradalom Németországban. 1852. április. *MEM 8*, Budapest 1962, 73. o.

Engels élete végéig meglehetősen ellenszenvvel viseltetett általában a kis népekkel szemben (kivétel az írek), legyenek azok keletiek vagy nyugatiak. Laura Lafargue-hoz írott levelében írja: „... a kis nemzetek csak másodrendű szerepet játszhatnak a szocialista fejlődésben, bár ők azt várják, hogy majd vezethetnek... A svájciak filiszterek és kispolgárok... a dánok is ezzé lettek... És most a hollandok is elkezdik ugyanezt... De semmi baj, most nagyobb a remény a franciák, németek és angolok együttműködésére, s ha a kisbabák nyugósködnék, odaajándékozunk őket a possibilistáknak.” Engels levele Laura Lafargue-hoz 1889. szeptember 9. *MEM 37*, 263–264. o. Engels 1848-ban már így írt a nagy és a kis népek viszonyáról: „Ugyanazzal a joggal, amellyel a franciák elvették Flandriát, Lotaringiát és Elzászt, s előbb vagy utóbb elveszik Belgiumot, ugyanazzal a joggal veszi el Németország Schleswiget: a civilizációnak a barbársággal, a haladásnak a maradisággal szembeni jogával.” Engels: A dán–porosz fegyverszünet. 1848. szeptember 9. *MEM 5*, 379. o.

³³ Engels: Mi köze a munkásosztálynak Lengyelországhoz? 1866. január–április. *MEM 16*, Budapest 1964, 142–144. o.

Ugyanerről a kérdésről Engels másutt általános formában fogalmazva így írt: „Hogy Európa térképe véglegesen rögzítve van, azt senki sem állítja. De minden változtatásnak, amennyiben tartós, nagyjában és egészében arra kell irányulnia, hogy a nagy és életképes európai nemzeteknek egyre inkább és inkább megadja *valóságos* természetes határait, amelyeket nyelv és rokonszenv szab meg, míg azok a néptörmelékek, amelyek nemzeti létezésre már nem képesek, a nagyobb nemzetek bekebelezett részei maradnak és vagy feloldódnak bennük, vagy pedig csak mint etnográfiai emlékek maradnak fenn, politikai jelentőség nélkül.” Engels: A Pó és a Rajna. 1859. február–március. *MEM 13*, 276. o.

³⁴ Az 1848. tavaszi magyarországi nemzetiségi viszályra legújabbán lásd: Spira Gy.: A testvérharc küszöbén. *Századok*, 1977/4. sz.

³⁵ A prágai szláv kongresszusról lásd: Arató, i. m. 395., 409–410. o. Bakunyin felhívását közli: Kelet-Európa 1789–1900. Új- és legújabbkori egyetemes szöveggyűjtemény 4. k. Tankönyvkiadó, 1968, 209., 210. o.

³⁶ Idézi: Szabad Gy.: *Kossuth politikai pályája*. Kossuth K., 1977, 152. o.

³⁷ Mindezek figyelembevételével szinte érthetetlen, hogy a Kossuth Kiadó gondozásában megjelent: *Marx és Engels Magyarországról* c. kötet (szerk. Kálmán E. és Lissauer Z., Összeállította: Remsei F., Bp. 1974) előszavának írói – aláírása: A Kiadó – úgy foglalnak állást Engels szlávellenes írásaival kapcsolatban, hogy itt csupán „egy általánosságban helyes elvi álláspontnak túl korai és ezért helytelen gyakorlati alkalmazásáról van szó (i. m. 10–11. o.), az „életképtelenség” kategóriát pedig úgy magyarázzák, hogy Engels ezen azt értette, hogy ezek a népek „önálló burzsoá nemzetként” nem létezhetnek. (Uo.) Az állítások tarthatatlanságát itt már fölösleges is volna tovább bizonyítani, csak annyit jegyzünk meg, hogy ez a vélemény jelentős elméleti visszalépés még a MEM 6. 1962-ben, ugyancsak a Kossuth Kiadó gondozásában megjelent Előszó-hoz képest is, ahol erről a kérdésről még a következőket olvashatjuk: „... az 1848–49-es forradalom tapasztalatai alapján egyes nemzetek szerepére vonatkozólag levont következtetések történelmileg nem is bizonyultak helytállóknak...” I. m. IX. o.

³⁸ Marx: Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig. 1850. *MEM 7*, 31. o.

³⁹ Engels szó szerint a következőket írta: „Abban a pillanatban, amikor Franciaország ismét a forradalom útjára lép... Németek, magyarok, lengyelek, olaszok, horvátok ledobják a kötelékeket, amelyek erőszakkal összekötik őket, és a mai bizonytalan, véletlenszerű szövetségek és antagonizmusok helyett Európa ismét két nagy *különböző zászlók alatt* új célokért küzdő táborra fog oszlani. (Az én kiemelésem – K. L.) Akkor csak a *demokratikus forradalom* és a *monarchikus ellenforradalom* között folyik majd a harc.” Engels: A nagy kalandor sorsa. 1855. március 16. kb. *MEM 11*, 120–121. o.

⁴⁰ Marxnak és Engelsnek az ír kérdésről írott munkáihoz lásd: L. I. Golman: *Karl Marx and Friedrich Engels and the Irish Question*. Moszkva, 1971. és R. Lewero: *Imperialismo e rivoluzione in Marx. La questione Irlandese*. Classe, 1972, 71–112. o.

Marx és Engels az írek és angolok összefogásának szükségességét hangsúlyozta pl.: Engels: A munkásosztály helyzete Angliában. 1844. szeptember – 1845. március. *MEM 2*, Budapest 1958, 453–454. o., és Engels: Feargus O'Connor és az ír nép. 1848. január. *MEM 4*, 420–421. o. stb.

⁴¹ Marx levele Engelshez. 1867. november 2. *MEM 31*, 370. o.

⁴² Lásd pl. Marx: Feargus O'Connor – A kormány vereségei – . A költségvetés. 1853. április. *MEM 9*, Budapest 1964, 53–58. o. és Marx: Az indiai kérdés – Az ír földbérleti jog. 1853. június. *MEM 9*, 148–153. o. stb.

⁴³ Engels levele Marxhoz. 1856. május 23. *MEM 29*, 49. o.

⁴⁴ „Írország az első angol gyarmatnak tekinthető” – írta ugyanebben a levelében Engels (i. m. 48. o.) és így foglalta össze véleményét az angolok „országjáról”: „Az országot az angolok hódító háborúi 1100-tól 1850-ig (valójában eddig tartottak és eddig az ostromállapot is) teljesen tönkretették.” (I. m. 49. o.)

⁴⁵ Marx: Írország bosszúja. 1855. március. *MEM 11*, 113. o.

⁴⁶ Marx: A Nemzetközi Munkásszövetség alapító üzenete. 1864. október. *MEM 16*, 3. o.

⁴⁷ Marx levele Engelshez 1867. november 30. *MEM 31*, 393. o. Ugyanezt másutt így fogalmazta meg: „Mostani rendszer: nyugodt, üzletszerű megsemmisítés, a kormány pusztán a landlordok (és az uzorások) eszköze.” Marx: Az ír kérdésre vonatkozó el nem hangzott beszéd vázlata. 1867. november 26. körül. *MEM 16*, 203. o.

⁴⁸ „Az angolok és írek közötti antagonizmus a titkos alapja az Egyesült Államok és Anglia összeütközésének. Lehetetlenné tesz minden komoly és őszinte együttműködést a két ország munkásosztálya között” – írta Marx levelében S. Meyerhez és A. Vogthoz. 1870. április 9. *MEM 32*, Budapest 1974, 656. o.

⁴⁹ Engels: A munkásosztály helyzete Angliában. 1844. szeptember – 1845. március. *MEM 2*, 453–454. o.

⁵⁰ Marx: A Főtanács a Francia–Svájci Föderális Tanácshoz. 1870. január 1. kb. *MEM 16*, 377. o.

⁵¹ Marx levele L. Kugelmanhoz 1869. november 29. *MEM 32*, 627. o. Ugyanezt a problémát az 50. sz. jegyzetben idézett művében így foglalta össze Marx: „Az átlagos angol munkás gyűlöli az ír munkást mint konkurenciát, aki leszorítja a munkabéreket és a *standard of life-of*. Nemzeti és vallási ellenszennvel érez iránta... A burzsoázia mesterségesen szítja és fenntartja ezt az ellentétet a proletárok között magában Angliában. Tudja, hogy ez a szakadás *hatalma megtartásának igazi titka*.” Marx, i. m. 377. o.

⁵² Marx: A szent család. 1844. szeptember–november. *MEM 2*, 35–36. o.

⁵³ Marx és Engels: A német ideológia. 1845–46. *MEM 3*, 43. o. Ugyanebben a műben nem sokkal alább még világosabban kifejti Marx és Engels: „... a nagyipar teremtett egy olyan osztályt, amelynek minden nemzetben ugyanaz az érdeke, és amelynél a nemzeti jelleg már megsemmisült, olyan osztályt, amely valóban lerázta az egész régi világot és ugyanakkor szembenáll vele”. I. m. 59. o.

⁵⁴ Engels levele F. A. Sorgéhoz 1892. december 31. *MEM 38*, 554. o.

⁵⁵ Marx levele S. Meyerhez és A. Vogthoz 1870. április 9. *MEM 32*, 656. o.

⁵⁶ Engels: Az ír szekciók és a brit föderális tanács kapcsolatairól. (A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsa 1872. május 14. ülésén elhangzott beszéd.) *MEM 18*, Budapest 1969, 71–72. o.

⁵⁷ Marx: Az ír kérdésről a londoni Német Munkás Művelődési Egyletben tartott előadás vázlata. 1867. december 16. kb. *MEM 16*, 208. o.

⁵⁸ Marx: A Főtanács a Francia–Svájci Föderális Tanácshoz. 1870. január 1. *MEM 16*, 377. o.

⁵⁹ Marx: A polgárnáború Franciaországban (Első fogalmazvány). 1871. április–május. *MEM 17*, 514. o.

„A burzsoázia igazi patriotizmusa” – jegyzi meg alább Marx – „mely oly természetes a különböző 'nemzeti' birtokok valóságos tulajdonosainak szemében – pénzügyi, kereskedelmi és ipari vállalkozásainak kozmopolita jellege miatt merő ámitássá fakult.” Uo. 515. o.

A „második nagy formában”, vagyis az áru- és pénzvviszonyokon, a munkások kizsákmányolásán alapuló tőkés társadalmi rendben a pénz világpénzzé válik, az árubirtokos jellemző ideológiájává pedig a kozmopolitizmus, „mint a gyakorlati ész vallása, ellentétben a törzsköcsök vallási, nemzeti és egyéb

előítéletekkel, amelyek az emberiség anyagcseréjét gátolják” – állapítja meg másutt Marx. (A politikai gazdaságtan bírálatához II. 1858. augusztus – 1859. január. *MEM 13*, 116. o.) A tőke által létrehozott polgári társadalom jellemző ideológiája a világpiacon megjelenő árúirtokosok kozmopolitizmusa mellett az elmaradott országok burzsoáziájának „védővamos” hazafisága, nacionalizmusa, alapította meg Marx. (A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés. 1843 vége – 1844 eleje) *MEM 1*, Budapest 1957, 382. o.

⁶⁰ Marxnak és Engelsnek a lengyel kérdéstről írott műveit dolgozza föl: D. Rjazanov: K. Marks és F. Engelsz o polszkom voprosze. (1916) „Ocserki po isztorii marksizma.” Moszkva, 1928. II. k. 318–353. o.

Az újabb szovjet szakirodalomból lásd: V. A. Djakov: *Marksz i Engelsz i polszkoje oszvo-bogyitelnoje dvizsenyije*. Moszkva, 1968. és P. N. Poszpilov–A. F. Szmirnov: Karl Marks o roli polszkovo voprosza v evropejszkoi politike. *Novaja i novejsaja politika*. 1967/2. sz.

Marx és Engels véleményére általában a lengyel kérdéstről: Engels: Előszó (A Kommunista Párt kiáltványa 1892-es lengyel kiadáshoz) *MEM 4*, 576. o., és Marx levelét P. L. Lavrovhoz 1875. december 3. *MEM 34*, Budapest 1975, 167. o.

⁶¹ Marx és Engels: Beszédék Lengyelországról (az 1830-as lengyel forradalom 17. évfordulója alkalmából tartott 1847. november 29-i londoni nemzetközi gyűlésen. *MEM 4*, 396. o.

⁶² Uo.

⁶³ Lásd pl. Marx–Engels: Az 1846. február 22-i lengyel forradalom második évfordulójának megünneplése Brüsszelben. Engels beszédét lásd *MEM 4*, 500–501. o. és Engels: A lengyel vita Frankfurtban c. írást 1848. augusztus–szeptember. *MEM 5*, 304–347. o.

⁶⁴ Marx–Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. 1848. január. *MEM 4*, 470. o. Az 1846-os krakkói felkelést is azért ünnepelték, mert véleményük szerint az azonosította a „nemzetiség ügyét a demokrácia ügyével és az elnyomott osztály felszabadításával”. Marx–Engels: Az 1846. február 22-i lengyel forradalom második évfordulójának megünneplése Brüsszelben. Marx beszéde. *MEM 4*, 498. o.

⁶⁵ Erről lásd: Engels: A lengyel vita Frankfurtban. 1848. augusztus–szeptember. *MEM 5*, 317–318. o. és Engels: Marx és a „Neue Rheinische Zeitung” 1848–1849. 1884. február. *MEM 21*, 16. o.

⁶⁶ Engels, többek között az alábbiakat írta: „... nyugaton vegyék el a lengyelektől, amit csak lehet, erődítményeiket, különösen Posent, védelem ürügyén németekkel szállják meg, hagyják gazdálkodni, küldjék a tűzbe őket, zabálják fel országuk élelmét, kenyerezzék le őket azzal, hogy majd megkapják Rigát és Ogyesszát, s ha az oroszokat sikerül mozgásba hozni, szövetkezzenek velük és a lengyeleket kényszerítsék engedményekre”. Engels levele Marxhoz 1851. május 23. *MEM 27*, Budapest 1971, 251. o.

⁶⁷ Engels levele Marxhoz 1851. február 5. *MEM 27*, 167. o.

⁶⁸ Engels levele Marxhoz 1851. május 23. *MEM 27*, 252. o.

Marx 1867-ben már jóval többre becsüli a lengyel nép erejét, amikor kijelenti: „Európa számára . . . csak egy alternatíva létezik: vagy Európára zúdul lavinaként a moszkoviták vezetete ázsiai barbárság, vagy pedig Európának helyre kell állítania Lengyelországot, ily módon húszmillió hőst állítva maga és Ázsia közé, hogy időt nyerjen társadalmi átalakulásának befejezéséhez.” Marx: Beszéd az 1867. január 22-i londoni lengyel gyűlésen. *MEM 16*, 184. o.

⁶⁹ Marx: Az orosz győzelem – Anglia és Franciaország helyzete: 1853. december 13. kb. *MEM 9*, 515. o.

⁷⁰ Marx levele Engelshez 1863. február 13. *MEM 30*, Budapest 1973, 312. o.

⁷¹ Ezzel a gondolattal kapcsolatban sajnos még a legkomolyabb szakirodalomban is előfordulnak félreértések, félreérthető megfogalmazások. Tőkei Ferenc a Német ideológia kommunizmus-felfogásáról szólva jegyzi meg: „Marx és Engels a fenti megfogalmazás idején még Nyugat-Európában várta a forradalom kirobbanását, Marx élete utolsó éveiben már mindketten Oroszországból várták.” Tőkei F.: *A társadalmi formák elméletéhez*. Kossuth, 1968. 178. o. Ebben a megfogalmazásban két alapvetően különböző dolog egybeemosásával van dolgunk. Marx és Engels a Német ideológiában és életük végéig a proletár-szocialista forradalom kirobbanását Nyugat-Európából várták. Oroszországból, illetve, mint láttuk, 1863-ban Lengyelországból, vagyis Kelet-Európa „parasztországaiból” (*MEM 35*, 327., *MEM 19*, 131. o.) 1789 sajátos, ázsiai új kiadását várták. Az orosz forradalomról írja Marx 1858 végén: „e féllásiai jobbágyok rémuralma olyan lesz, amilyenre még nem volt példa a történelemben, de

ez lesz a második fordulópont az orosz történelemben, és végül igazi és általános civilizációt állít majd annak a hamis látszatcivilizációnak a helyébe, amelyet Nagy Péter vezetett be”. *MEM 12*, 636. o. Erről lásd még: *MEM 32*, 644. o. Oroszország és a nyugati proletárforradalmak kapcsolatát egészen világosan, több munkájukban is megfogalmazták Marxék: „... ha az orosz forradalom jeladás lesz egy nyugati proletárforradalomra, úgy, hogy a kettő egymást kiegészíti, akkor a mostani orosz közös földtulajdon kiindulópontja lehet egy kommunista fejlődésnek”. *MEM 4*, 566. o. vagy: „Egy oroszországi forradalom okvetlenül megfosztaná az összeurópai reakciót legerősebb támaszától, nagy tartalékhadserégétől, és ezáltal a Nyugat politikai mozgalmának is új, hatalmas lökést adna és tetejébe mérhetetlenül kedvezőbb működési feltételeket teremtené számára.” *MEM 18*, 659. o. Másrésztől Engels az 1890-es években már azt is lehetségesnek tartotta, hogy a munkásosztály egy, önmagában vett országban, Németországban hatalomra jusson, (*MEM 7*, 531–545., 36, 231. o., 38, 440., 539. o.). sőt, egyes írásaiban a Német Szociáldemokrata Párt ügyét az európai munkásmozgalom ügyével azonosította. (*MEM 38*, 156–157. o.)

⁷² Marx levele Engelshez 1863. március 24. *MEM 30*, 321. o.

⁷³ Marx: A londoni Német Munkás Művelődési Egylet proklamációja Lengyelországról. 1863. október. *MEM 15*, Budapest 1968, 548–549. o.

⁷⁴ Marx: A Nemzetközi Munkásszövetség alapító üzenete. 1864. október. *MEM 16*, 10. o.

⁷⁵ Marx: Helyesbítés. 1865. április 13. *MEM 16*, 88. o.

⁷⁶ Marx–Engels: Lengyelországról. 1863. január 22. *MEM 18*, 542. o. Engels ezt bővebben is kifejtette 1882 elején: „Ameddig tehát Lengyelország fel van osztva és le van igazva, addig nem fejlődhet ki sem erős szocialista párt magában az országban, sem a többi németországi stb. proletárpárt valódi nemzetközi érintkezése más lengyelekkel, mint az emigrációval. Minden lengyel paraszt és munkás, aki az eltompultságból felébred az általános érdekekben való részvételre, először a nemzeti leigázottság tényébe ütközik, első akadályként mindenütt ez áll útjába. Ennek megszüntetése az alapfeltétele minden egészséges és szabad fejlődésnek. Azok a lengyel szocialisták, akik nem az ország felszabadítását állítják programjuk élére, úgy tűnnek fel előttem, mint azok a német szocialisták, akik nem mindenekelőtt a szocialista-törvény eltörlését, a sajtó-, egyesülési, gyülekezési szabadságot akarják követelni. Hogy harcolhassunk, ahhoz először a talajnak kell meglennie, a levegőnek, világosságnak és mozgástérnek... Hogy aztán a legközelebbi forradalom előtt lehetséges-e Lengyelország helyreállítása, annak nincs jelentősége. *Nekünk* semmi esetre sem hivatásunk, hogy visszatartsuk a lengyeleket a további fejlődésük életfeltételeinek kiharcolására tett erőfeszítésektől, vagy elhittessük velük, hogy nemzetközi szempontból a nemzeti függetlenség igen másodlagos dolog, holott éppen ez az alapja minden nemzetközi együttműködésnek.” Engels levele K. Kautskyhoz 1882. február 7. *MEM 35*, 251. o.

⁷⁷ Marx–Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. 1848. január. *MEM 4*, 457. o.

⁷⁸ 1853 előtt csak egy ízben, 1848-ban jegyez meg annyit Engels, hogy: „A Kárpátoktól délre tartánk összevissza dobált mindenféle törzsbeli népeknek a függetlenségi harcai egészen másképp bonyolultak, jóval több vérbe, zavarba és polgárháborúba fognak kerülni, mint a lengyel függetlenségi harc, meg a Németország és Lengyelország közötti határ megállapítása.” Engels: A lengyel vita Frankfurtban. 1848. augusztus–szeptember. *MEM 5*, 318. o.

⁷⁹ Marx levele Engelshez 1853. március 10. *MEM 28*, 208. o.

⁸⁰ Erről a kérdésről részletesen lásd: D. Rjazanov: K. Marks i „Nyu-Jorszka Tribuna” c. tanulmányát az Ocserki po isztorii marksizma I. k. 110–151. o.-on.

⁸¹ D. Rjazanov: *Marksz i Engelsz*. Moszkva 1923, 129. o.

⁸² Engels: Emigráns-irodalom. 1874. május – 1875. április. *MEM 18*, k. 498. o.

⁸³ „Fenntartani a status quót Törökországban!” – kiált föl Engels – „Nos ugyanúgy megkísérelhetnénk azt is, hogy egy döglött ló hullájának rothadását, mielőtt a teljes feloszlás bekövetkezik, egy meghatározott fokozatartsák fenn.” Marx–Engels: Brit politika – Disraeli – A menekültek... 1853. március 22. *MEM 9*, 4. o.

Másrésztől viszont, ha „életképtelenek” nem is tartotta Engels a balkáni elnyomott népeket, de igen rossz véleménnyel volt róluk. Fentebb idézett cikkükben így írt: „Az igazán vitás kérdés mindig is az európai Törökország, a Szávától és a Dunától délre elterülő nagy félsziget volt. Ezen a pompás területen – szerencsétlenségére – a legkülönbözőbb fajták és nemzetiségek konglomerátuma telepedett le, és nehéz eldönteni, melyik közülük a legalkalmatlanabb a civilizációra és a haladásra.” Marx–Engels, i. m. 5. o.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ „Az orosz kétségtelenül hódító nemzet” – foglalja össze Engels a cári birodalomról alkotott véleményét –, „az volt egy évszázadon át, amíg az 1789-es nagy mozgalom életre nem hívta hatalmas erejű, félelmes ellenfelét. Az európai forradalomra gondolunk, a demokratikus eszmék robbantó erejére és az ember veleszületett szabadságszomjára. E korszak óta valójában csak két hatalom van az európai kontinensen: az egyik Oroszország meg az abszolutizmus, a másik a forradalom meg a demokrácia.” Engels: A török kérdés lényege. 1853. március 23–28. *MEM 9*, 13. o.

⁸⁶ Engels, i. m. 14. o.

⁸⁷ Engels: Mi lesz az európai Törökország sorsa? 1853. április. *MEM 9*, 30. o.

⁸⁸ Engels levele E. Bernsteinhez 1882. február 22. *MEM 35*, 261. o.

⁸⁹ 1876 májusában Engels így írt: „A keleti história fokozatosan kiéleződik, a szerbek újabb kísérlete a kölcsönrel, dettó a váltólebegtetés és a hercegovinai felkelők új követelései mutatják, hogy Oroszország ott hogyan tülekszik és bujtogat.” Engels levele Marxhoz 1876. május 24. *MEM 34*, 11. o. „A derék bolgárok . . . a kisujjukat sem mozdítják” – írja Engels Marxnak 1876 júliusában, tudomást sem véve arról, hogy 1876 áprilisában a bolgár nép nagy törökellenes felkelését a törökök véres kegyetlenséggel verték le, ezért nem tudtak a bolgárok nagy erővel részt venni az 1876-os év további török-elleni harcaiban. Engels levele Marxhoz 1876. július 25. *MEM 34*, 18. o.

„Szerencsére a szerbeket püfölik” – jegyzi meg Engels 1876. augusztus 25-i, Marxhoz írott levelében. *MEM 34*, 25. o.

⁹⁰ Engels levele H. Engelshez 1876. december 18. *MEM 34*, 229. o.

⁹¹ Erről lásd: Marx levele Engelshez 1877. május 31. *MEM 34*, 41. o. és Engels levele Marxhoz 1878. szeptember 21. *MEM 34*, 83. o.

⁹² Marx levele W. Liebknechthez 1878. február 4. *MEM 34*, 312. o. Liebknecht Marx levelét, a szerző engedélyével részint a keleti kérdéstről írott brosúrájában, részint 1879. február 19-i, a Reichstag-beli beszédében is felhasználta, vagyis Marx álláspontját a Német SZDP hivatalos álláspontjává tették.

⁹³ Lásd: Engels levele E. Bernsteinhez 1882. február 22. *MEM 35*, 261–263. o. Itt Engels a balkáni szláv népeket röviden „nemzetecskék”-nek, „természeti népecskék”-nek nevezi, akik a „cárizmus kiszolgálói”, a bolgárokat pedig „söpredék”-nek tartja. Három évvel később pedig így írt Engels: „Az európai háború kezd komolyan fenyegetni minket. Ezek a nyomorúságos töredékei egykori nemzeteknek, szerbek, bolgárok, görögök és egyéb rablónépség, akikért a liberális filiszter az oroszok érdekében rajong, sajnálja hát egymástól a levegőt, amelyet belélegeznek, és muszáj nekik egymás falánk torkát elmetnszeni. Ez csodaszép lenne, és meg is érdemelné a nemzetiségekért rajongó filiszter, ha e törpetörzsek mindegyikétől nem függne az európai háború vagy béke.” Engels levele. A. Bebelhez 1885. november 17. *MEM 36*, 390. o.

⁹⁴ Marx levele W. Liebknechthez 1878. február 4. *MEM 34*, 312. o. Ezért kívánja, jósolja több írásában is Marx és Engels 1877–79-ben az orosz seregek vereségét. Lásd pl. *MEM 34*, 45., 54–55., 71., 296., 314. o. stb.

„De egy orosz forradalom többet jelent, mint pusztá kormányváltozást magán Oroszországon belül. Jelenti egy óriási, bér ormóttan katonai hatalom eltűnését, amely a francia forradalom óta mindig az egyesült európai zsarnokság gerince volt. Jelenti Németország felszabadulását Poroszország alól, mert Poroszország mindig Oroszország kreatúrája volt és csak reá támaszkodva létezett. Jelenti Lengyelország felszabadulását. Jelenti Kelet-Európa kisebb szláv nemzetiségeinek a pánszláv államokból való felébredését, amelyeket a jelenlegi orosz kormányzat ápolat közöttük” – foglalta össze Engels mindazokat az előnyöket, amelyek egy oroszországi forradalomból származnának. Engels: Európa munkásai 1877-ben. 1878. február–március. *MEM 19*, 134. o.

⁹⁵ Engels levele E. Bernsteinhez 1882. február 22. *MEM 35*, 261. o.

⁹⁶ Engels: Az orosz cárizmus külpolitikája. 1889. december – 1890. február. *MEM 22*, Budapest 1970, 26–27. o.

⁹⁷ Engels levele E. Bernsteinhez 1886. október 9. *MEM 36*, 544. o.

⁹⁸ A balkáni török uralom alatt élt népek valóságos helyzetéről lásd: *Arató E.: A külpolitika hatása a balkáni népek nemzeti-felszabadító mozgalmára a XIX. században. Századok*, 1967/3–4. sz., valamint ugyancsak Arató: *Kelet-Európa története a 19. század első felében*. Akadémiai K., 1971. – különösen 99–100. o.

- ⁹⁹Engels: A lengyel vita Frankfurtban. 1848. augusztus–szeptember. *MEM 5*, 339. o.
- ¹⁰⁰Engels: Németország állapota I. 1845–46. *MEM 2*, 534. o.
- ¹⁰¹Marx: Politikai furcsaságok. 1855. június 19. *MEM 11*, 297. o.
- ¹⁰²Engels: Az 1847-es év mozgalmái. 1848. január 20. kb. *MEM 4*, 477. o.
- ¹⁰³Engels már 1851-ben megfogalmazta, nem a Balkánról, hanem Oroszország keleti részéről írva: „Oroszország . . . keleti viszonylatban valóban haladó. Az orosz uralom, minden aljasságával, minden szláv szennyével együtt is civilizáló hatást gyakorol a Fekete-tenger és a Káspi-tó partvidékére és Közép-Ázsiára, a baskírokra meg a tatárookra . . .” Engels levele Marxhoz 1851. május 23. *MEM 27*, 250. o.
- ¹⁰⁴Engels: Mi lesz az európai Törökország sorsa? 1853. április. *MEM 9*, 29. o.
- ¹⁰⁵Uo.
- ¹⁰⁶Engels levele P. Lafargue-hoz 1886. október 25–26. *MEM 36*, 558. o.
- ¹⁰⁷Engels, i. m. 555. o.
- ¹⁰⁸Marx: A Nemzetközi Munkásszövetség története George Howell úr szerint. 1878. június. *MEM 19*, 144. o.